

Lâle Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler

Salim AYDÜZ

L718 yılında Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın (ö. 1730) sadârete geçmesiyle

Avusturya ile Osmanlılar arasında uzun zamandan beri devam eden savaşı sona erdiren Pasarofça Antlaşması imzalandı. Osmanlılar, bu antlaşma ile kısa bir süre de olsa barış dönemine girdiler. **Lâle Devri** (1718-1730) olarak adlandırılan bu dönem, daha çok zevk ve eğlence hayatı yönünden şöhret bulmuş olmakla beraber, birçok ilmî ve kültürel faaliyetin gerçekleştirildiği ve özellikle İbrâhim Paşa'nın şahsiyetinin öne çıktığı Osmanlı tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır.

İslâm dünyasında Pehlevi, Sanskritçe ve özellikle Eski Yunancadan Arapça'ya sistemli bir tercüme faaliyetinin yaşandığı hicrî III. ilâ V. asırlardan sonra, daha çok eser telifine yönelinmiştir. Bu arada bazı hükümdarların arzusu üzerine birtakım eserlerin Arapça veya Türkçe'ye tercüme edilmesi zaman zaman söz konusu ise de bunun hiçbir zaman bir sistem dahilinde yürütülmediği bilinmektedir. Osmanlılar'da da Lâle Devri'ne kadar sistemli ve devlet eliyle yürütülen bir tercüme hareketine rastlanılmamaktadır. Bununla beraber Osmanlılarda her zaman Arapça'dan Türkçe ve Farsça'ya, Farsça'dan Türkçe ve Arapça'ya, Türkçe'den Farsça ve Arapça'ya çeşitli ilim sahalarında tercüme yapılmıştır. Ancak bu tercüme ortak bir kültürün İslam dünyasının kendi içinde mevcut olan farklı dillere aktarımından başka bir şey değildir. Ayrıca Osmanlı döneminde Rumca (Eski Yunanca), Latince ve diğer Batı dillerinden de birçok eser bu ortak kültürün dillerine tercüme edilmiştir. Kuruluş döneminde başlayan ve daha sonraki dönemlerde devam eden tıp, astronomi ve matematik gibi uygulamalı bilimlerdeki eserlerin Türkçe'ye tercümesi faaliyetinin en canlı dönemi Fatih zamanıdır. Bu dönemde yapılan yoğun tercüme faaliyetleri Fatih Sultan Mehmed'in teşviki ile yürütülmektedir.¹

Lâle Devri önemli tercüme faaliyetlerine sahne olmanın yanında, ileride Batılılaşma olarak adlandırılacak bir hareketin ilk adımlarının atıldığı ve Batı ile yavaş yavaş fakat ciddi sosyal ve kültürel temasların başladığı bir dönem olması itibarıyla de dikkat çekmektedir.

Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa, Sultan III. Ahmed (1703-1730) dönemi-

¹ H. Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul 1935, s. 203.

nin ortalarında (10 Nisan 1718) sadâret mevkiine gelmiş ve Patrona Halil'in 1730'daki isyanına kadar devlet idaresini elinde tutmuştur. İbrâhim Paşa'nın idarî hâkimiyeti ele geçirdikten bir süre sonra, sefahate ve eğlencelere dalması gibi çok tenkid edilen yönleri yanında, ilme ve edebiyata önem vermesi, devrin âlim, şair ve sanatkârlarını görüp gözetmesi ile zamanının edebiyatına bir altın devir yaşatması, İstanbul'u güzelleştirmesi kayda değer önemli faaliyetleri olarak sayılabilir.² Araştırmacılar tarafından daha çok III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın eğlence hayatları üzerinde durulmasına mukabil dönemin ilmî ve kültürel faaliyetleri hakkında sadece iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan Dr. Wilhelm Heinz'e ait olan ilk çalışma Lâle Devri Osmanlı kültür hayatını ele almaktadır. Diğer çalışma ise Lâle Devri'nde heyetler tarafından yapılan tercüme çalışmalarını incelemekte olup Prof. Dr. Mehmet İpşirli tarafından kaleme alınmıştır.³ Bu araştırmamızda, III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın isteğiyle gerçekleştirilmiş tercüme ve telif dahil bütün ilmî faaliyetler ele alınmaya çalışılmıştır. Bu dönemde diğer devlet ricâli mârifetiyle ortaya konulmuş tercüme veya telif eserler ile aynı çağın ulemâ ve şuarâsı tarafından gerçekleştirilen fakat tarihleri tam olarak tesbit edilemeyen tercüme faaliyetleri de belirtilecektir.

Tercüme edilen eserlerin çoğunu tarih kitapları oluşturmaktadır. İbrâhim Paşa'nın her türlü ilme değer verdiği ve çok kitap okuduğu bilinmektedir. Hususiyile tarihe dair kitapları okur veya huzurunda okuturdu.⁴ Onun tarihe çok fazla değer vermesi, devlet adamı olmasından ileri gelmektedir. Nitekim Nedîm, **Müneccimbaşı Târîhi** tercümesinin önsözünde “Bâ-husûs selâtin-i izâm ve havâkîn-i kirâm ve vüzerâ-i fiham hazerâtına elzem-i lüzûm olan fenn-i târihe bi't-tab' mâil olmağla”⁵ sözleriyle bunu belirtir. Yapılan tercüme tarihe veya buna yakın ilimlere ait eserler olmasının arkasında,

2 Bk. Ali Cânib, “Tecdüdüpverer Vezirlerden: İbrâhim Paşa”, **Hayat**, nr. 5 (1926), s. 91.

3 Wilhelm Heinz'in Lâle Devri Osmanlı kültür hayatı üzerine yaptığı doktora çalışmasının özet halindeki makalesi için bk. “Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches”, **Weiner Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, band V XI (1967), s. 62-116; Mehmet İpşirli, “Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dâir Bazı Gözlemler”, **Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri** (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 33-42.

4 Mirzâzâde Mehmed Sâlim, **‘İkdü'l-cümân mukaddime**, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 3a.

5 Münecimbaşı Ahmed Dede, **Sahâifü'l-ahbâr fî Vekâyi'i'l-a'sâr**, mukaddime, Ahmed Nedim, İstanbul 1285, I, 5; Çelebizâde Âsım ise **Târîh**'inde bu konuda şunları söylemektedir. “husûsan vükelâ-i saltanata elzem-i levâzımdan olan tevârih-i selef mutalâası”, **Târîh**, İstanbul 1282, s. 358; Mirzâzâde Sâlim Efendi de İbrâhim Paşa'nın ilme ve ulemâya verdiği değeri **Aynî Târîhi** tercümesinin mukaddimesinde şu şekilde ifade etmektedir. “İlm-i şerîf ve ulemâya kemâl-i râğbet ve erbâb-ı maârif ve hüner-pışkâne teveccüh ve inâyet buyurdıkları cihetten nice hayrat ve medâris ve kitabhâne binâ ve mekâdir-i ahâli-i ilm-i ashâb-ı hezâr ilân buyurup zamân-ı saâdetlerinde ulemâ ve chl-i kemâle râğbet-yafte-i inâyet ve ikbal olup”, **‘İkdü'l-cümân**, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 2b.

Nedîm'in belirttiği bu sebep bulunmaktadır. Diğer yandan Mirzazâde Sâlim Efendi de **Aynî Tarihi**'nin tercüme edilmesinin *erbâb-ı devlete bir ziyâfet-i cemîle ve hizmet* olduğunu ifade eder.⁶

Bilindiği üzere Lâle Devri'nde birçok alanda yenilikler yapılmıştır. Özellikle ilim ve kültürün geniş sahalara yayılması için yapılan yeniliklerin başında, devrin hâkim şahsiyeti olan İbrâhim Paşa bulunmaktadır. Arkasına, padişah ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin desteğini de alan İbrâhim Paşa, bu şekilde icrââtını kolayca gerçekleştirmiştir. Onun ortaya attığı proje çerçevesinde tercüme edilen eserlerin özellikleri ile, bu büyük faaliyete iştirak eden dönemin ulemâ ve şuarâsının vasıfları, tercümelerin sıhhati, ilmi açıdan değerlendirilmesi gereken konulardır. Tercüme faaliyetinin içinde yer alan ve devrin vak'anüvisi olan Çelebizâde Âsım'ın konu hakkında verdiği kıymetli bilgiler oldukça aydınlatıcı olmakla beraber yeterli gözükmemektedir. Çünkü, Çelebizâde sadece heyetler tarafından tercüme olunan **Aynî Tarihi** ile **Habîbü's-siyer** hakkında bilgi vermekte, diğer eserleri zikretmemektedir. Yapılan çalışmalardan günümüze ulaşanlarına da bakılarak dönemin ilmî ve kültürel faaliyetlerinin tam bir değerlendirmesini yapmak, tarihimizin bu önemli kısmını daha doğru bir şekilde tanımak açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İbrâhim Paşa'nın İlmî ve Kültürel Faaliyetleri, Ulemâ ve Şuarâ ile Münasebetleri.

Lâle Devri'nde, daha önceki dönemlerden farklı olarak yapılan sistemli tercüme ve telif faaliyetini daha iyi tahlil edebilmek için İbrâhim Paşa'nın ilmî ve kültürel faaliyetlere bakışını, ulemâ ve şuarâ ile olan münasebetlerini incelemek isabetli olacaktır. Devrinde yazılan ve tercüme edilen eserlerin bir çoğunda “Felâtun-zamân-ı akl u reşâd ve Rısto-yı evân-ı rüşd ü sedâd”,⁷ “Vezîr-i Felâtun-nazîr”,⁸ “Aristo fitnat, Felâtun-akl, İbn Sînâ-yı hikmettedbir u ihsan”,⁹ “sadr-ı âlî-i kadr-i Aristo-nazîr, düstûr-ı âkibet-bîn-i işrâkî-zamîr”,¹⁰ “anın akl-ı kâmil-i ilhâm-ı siriştine kıyas ile Aristo bir sersem ve anın câh u celâletine nisbet Şah-ı İsfahan bir fincancı Acemdir”¹¹ gibi fikrî ve hikemî teşbihlerle tavsif edilen İbrâhim Paşa'nın ulemâyı her fende teşvikinin mühim bir rolü bulunmaktadır.¹² İbrâhim Paşa'nın ilmî ve kültürel faaliyetlere olan düşkünlüğü ve ulemâya ve şuarâyaya verdiği önemin ifadesini, bu devirde yazılan eserlerin çoğunda görmek mümkündür. Meselâ Mü-

6 Sâlim, **‘İkdü'l-cümân**, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318. vr. 2b.

7 Râşid, **Târih**, İstanbul 1282, V, 2.

8 gös. yer.

9 Mehmed Nebih, **Tercüme-i Târih-i ‘Âlem’ârây-i ‘Abbâsî**, Atatürk Ktp., M. Cevdet, nr. 57, mukaddime, vr. 2b.

10 Çelebizâde Âsım, **Târih**, s. 358.

11 **Sahâifü'l-ahbâr**, mukaddime, I, 2.

12 Bekir Karlığa, “Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi”, **Bilim Felsefe Târih**, İstanbul, Mayıs 1991, I, 306.

neccimbaşı Mustafa Zeki Efendi, bir vesile ile hazine odasında İbrâhim Paşa'ya ilm-i nücum ile ilgili bir meseleye dair bilgi verdiğinde, Paşa kendisine o kadar çok ihsanda bulunmuştur ki iki üç iç ağası bu hediyeleri ancak taşıyabilmiştir.¹³

Tabiatıyla onun değer verdiği âlimler ve şairler, iltifat ettiği kimseler de ona karşı olan minnetlerini her fırsatta ifadeden geri durmamışlardır. İbrâhim Paşa'nın iltifatlarından en çok hissedar olanlardan ve her fırsatta minnetini ifade edenlerden Seyyid Vehbî Efendi'nin, Halep niyâbetiyle İstanbul'dan ayrılırken takdim ettiği manzûm vedânâmesi, Paşa'ya sunulan güzel minnet ifadelerinden birisidir:

*Ben kendimi bildim bileli etmedi kimse
Ehl-i dil ü irfâna Efendim gibi râğbet
Dîvan ki kim görse görüp lutfunu değmez
Şûkr eylemeden nevbet-i takrîr-i şikâyet
Şebbâ'nı anup geçmeyelim olmasa lutfun
Ben kande idim kande Haleb kande niyâbet
Enduh ile girdikçe neşat ile çıkardım
Buldukça dubûl-i der-i iclâline rubsat
Ammâ bu ziyâret ki vedâ etmek içündür
Gördüm be-hem ülfet oluyor hüzn ü meserret
Hem beyne'l-abâli ederim kesb-i tefâhür
Tâib kuluna hem ederim da'vi-i şirket¹⁴..*

İbrâhim Paşa'nın yakın çevresinden olan ve kendisinin vak'anüvisliğe getirdiği Çelebizâde Âsım'ın yazdığı **Tarih**'te, Paşa'nın methi dikkat çekici bir tarzdadır. Ali Cânib Bey eser hakkında, "Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın mensur ve sathî bir methiyyesinden ibarettir dense pek mübalağa olmaz" demektedir.¹⁵

Lâle Devri'nde Sadrazam İbrâhim Paşa'ya sunulan kasideler ve tarih manzûmeleri, 636 sahifelik hacimli bir mecmûada İbrâhim Paşa'nın emriyle Fâiz Efendi¹⁶ ve Şâkir Bey¹⁷ tarafından müştereken bir araya toplanmış olup **İbrâhim Paşa'ya Sunulan Kasideler Mecmuası** adıyla Süleymaniye Kü-

13 Mustafa Zeki, **Mücerrebât-ı Zeki**, İstanbul Üniversitesi Ktp., İbnül Emin, nr. 3019, vr. 42b-43a.

14 Ali Cânib "Seyyid Vehbî", **Hayat**, nr. 16 (1927), s. 307.

15 Ali Cânib, "Çelebizâde Âsım", **Hayat**, nr. 20 (1927), s. 383; N. S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, İstanbul 1971, II, 785.

16 Es'adzâde Abdürrahim Fâiz (ö. 1725-6, Kahire), İstanbul'lu olup çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, Galata ve Kahire'de kadılıklarda bulunmuştur. H. İpekten-M. Özergin, "Sultan III. Ahmed Devri Hâdiselerine Aid Tarih Manzûmeleri", **Tarih Dergisi**, XIII (1958), s. 135.

17 Gümrükçü Hüseyin Paşazâde Vak'anüvis Hüseyin Şâkir (ö. 1744), İstanbul'lidir. İlmiye sınıfından olup önce müderrislik daha sonra Mustafa Sami Efendi'nin yerine resmi vak'anüvis olmuştur. Halep mollası iken vefat etti. H. İpekten-M. Özergin, a. g. m., s. 136.

tüphanesi'nde kayıtlıdır.¹⁸ Bu Mecmua'da tabiatıyla sadece padişah ve sadrazamla ilgili hadiseler; yeni yıl tebrikleri, şehzadelerin doğum ve sünnetleri, sadâret ve vezâret tebrikleri, antlaşmalar, fetihler, muhtelif binaların inşaa ve tamir tarihleriyle, yine muhtelif vesilelerle sunulmuş kasideler toplanmıştır. Kronolojik tarih sıralaması yapılmamış olan bu hacimli Mecmua'da padişah ve sadrazâma takdim edilmiş tarihlerden ancak bir kısmının yer aldığı görülür. Mecmua'nın 1136 yılına kadar olan kısmı (390 varak) Fâiz, kalan kısmı ise Şakir Bey tarafından kaleme alınmıştır.¹⁹

Lâle Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler arasında tercüme faaliyetlerinin yoğunluğu daha önceki ve sonraki devirlere nisbeten dikkat çekici bir durumdadır. Tercüme için seçilen eserler ve mütercimler incelendiğinde ortaya çıkan netice ile bu dönemi değerlendirmek mümkündür. Bu yoğun tercüme faaliyetinin yanında öteden beri süregelen telif faaliyeti de artarak devam etmiştir. Tercüme faaliyeti diğer devirlere nisbeten daha büyük önem arzettiği için öncelikle bu konuyu ele alalım.

Lâle Devri'nde yapılan tercüme çalışmaları hacim itibarıyla büyük çaptaki bazı eserler için oluşturulan heyetlerin tercüme ettikleri kitaplar ve şahıslar tarafından yapılan az hacimli tercüme olmak üzere iki grupta mütalaa edilebilir. Önce heyetler tarafından tercüme edilen eserleri ele alalım.

A. Heyetler Tarafından Tercüme Edilen Eserler

Osmanlı tarihinde ilk defa görülen bu “tercüme heyeti”nin mahiyeti hakkındaki mevcut bilgilere göre edindiğimiz kanaat şu şekildedir. Çelebizâde Âsım bu **heyet** hakkında ‘Kitâb-ı mezkûr bahr-i ummân ve deryâ-yı bî-pâyân makûlesi olup tercümesini itmâm mevkûf-ı tekallubât-ı eczâ-yı sinîn ü a’vâm olmağla mevâlî-i îzâm ve müderrisîn-i kirâm ve ziyî-i avâmda bulunan ba’zı havâss-ı vâcibü'l-ikrâmıdan fenn-i merkûm ile ülfet ve ulûm-ı edebiyeye intisâb ile şöhreti olan **erbâb-ı dâniş ü irfâna** beşer onar cüz taksim ve bu hususta dahi kerem u ikrâmıların **ashâb-ı istihkaaka** ta‘mim’ ifadelerini kullanmaktadır.²⁰ Bu cümledeki “erbâb-ı dâniş ü irfân” ile “ashâb-ı istihkak” kelimeleri tercüme faaliyetinde bulunan kişiler hakkında kullanılmıştır. Çelebizâde tercüme heyetini bu kelimelerle ifade ederken, diğer taraftan tercüme katılan ve **Aynî Tarihi**'nin tercümesinde bulunan Abdülâlatif Râzî Efendi (ö. 1733) de, birinci cildin başına yazdığı mukaddimede kendisinin **ol fırka-i inâyet-bedrekaya idrâc ve ilhâk** olunduğunu ifade ederken tercüme heyetini de tavsif etmektedir.²¹ Görüldüğü gibi dönemin

18 Eserin başında bulunan kayıt şu şekildedir: “Cennetmekân firdevs-âşiyân Sultan Ahmed Han hazretlerinin veziriazamı merhum İbrâhim Paşa hazretlerinin asırlarında olan şuâranın arz ettikleri kasâid ve tevârihtir. Emirleriyle Fâiz Efendi ve Şâkir Beyefendi'ye cem‘ ve takrir ettirdikleri mecmûa-i nefisedir”, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi, nr. 763, vr. 1a.

19 H. İpekten-M. Özergin, a. g. m., s. 136.

20 Çelebizâde Âsım, **Târih**, s. 358-359.

21 Abüllatif Râzî, **‘İkdü'l-cümân**, mukaddime, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 274.

kaynaklarında tercüme için teşkil edilen grup hakkında heyet tabiri yerine, bu kelimeyi ifade edecek aynı anlamdaki başka kelimeler kullanılmaktadır. Biz de bu çalışmamızda **heyet** tabiri ile bu tercüme işine katılan kişileri ifade etmekteyiz. Bir diğer mesele bu heyetin nasıl çalıştığı ve tercüme edilecek cüzlerin nasıl dağıtıldığıdır. Bu konuda maalesef herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Ayrıca tercüme işinde çalışan kişilere ödenen ücretin miktarı ve keyfiyeti hakkında da bilgiye rastlanılmadı. Ancak baştan beri İbrâhim Paşa'nın ulemâ ve şuarâya ihsanı ve ikramı olarak geçen ifadeler göz önüne alındığında verilen ücretlerin devlet kesesinden değil Paşa tarafından verildiği tahmin edilebilir.

a. Câmî'ü'd-düvel

Tarihî kronolojiye göre, Sadrazam İbrâhim Paşa'nın isteğiyle tercümesi başlatılan ilk eser Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah'ın (ö. 1702) **Câmî'ü'd-düvel** veya diğer adıyla **Sahâifü'l-ahbâr fi vekâyi'i l-â'sâr** adlı, Hz. Âdem'den 1673 yılına kadar olan hadiseleri anlatan Arapça eserdir. Eserin yazılışından 30 sene sonra tercüme edilmesi, onun değerinin kısa zamanda anlaşıldığını göstermesi açısından çok önemlidir. Nedîm, tercümenin mukaddimesinde, İbrâhim Paşa ile aralarında geçen sohbeti naklederek tercümenin ne maksatla yapıldığına ışık tutmaktadır: “Bir gün meclis-i şeriflerinde Sultan Mehmed b. İbrâhim Hân zamân-ı saâdetinde reiselmüneccimîn olan merhum Derviş Ahmed Efendi'nin cem' ve tesvîd ettiği **Sahâifü'l-ahbâr** nâm tarihin müzâkeresi güzêrân edüp.... ol mecmûa-i nefsinin bâis-i şüyû' ve intişârı olmak için tekellüfât-ı münşiyânenen sade Türkî lisanına nakl ve terceme olunmasını irade buyurup ol hizmet-i celileyi bu bendelerine emr ü fermân buyurmalarıyla itâat ve imtisâline bin cân ile mübâderet ve işbu 1132 senesi Cemâziyelâhiresinde (Nisan 1720) sûret-i terceme mübâşeret olundu”.²²

Nedîm, “Avn-i Hak ile işbu evrâk-ı perîşânın tesvîdi 1142 sene-i mübârekesi Şevvâl-i şerifinin yirmi beşinci Cuma günü (13 Mayıs 1730) ba'de salât-ı cuma reside-i derece-i ihtitam olmuştur” cümlesiyle tercüme bitirirken, sonuna ilâve ettiği:

Nedîm bendene fermân buyurduğun tahrîr

Hudâya şükr ki erdi hitâma sultânım

Kusûru var ise 'afvınla eyleyüp tekmil

Ne denlû eksik ise tut tamâma sultânım

kitasıyla birlikte İbrâhim Paşa'ya sunmuştur.²³ Tercüme üç cilt halinde 1285 (1868/1869) yılında Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.²⁴

Asıl ismi **Sahâifü'l-ahbâr** olan ve daha çok **Câmî'ü'd-düvel**²⁵ adıyla bi-

22 **Sahâifü'l-ahbâr**, I, 5-6.

23 **Sahâifü'l-ahbâr**, III, 750; Uzunçarşılı, **Osmanlı Târîhi**, Ankara 1988, IV/I, s. 154-155.

24 Matbu tercümesinin ilk sahifesinde şu satırlar yer alır: “Sultan Mehmed Hân-ı Sâlisin (rabiin olacak) zamân-ı saâdetinde reisü'l-müneccimîn olan fâdil-ı muhakkik Derviş Ahmed Efendi'nin tertib ettiği Sahâifü'l-ahbâr nam Arabî 2

linen eserin tercümesinin başında ve sonunda bulunan ve tercümenin tamamının Nedîm tarafından yapıldığını belirten ifadelere göre bu tercüme çalışması tamamen ona aittir. Nedîm, eserin ne başında ve ne de sonunda tercüme için kendisine yardım eden veya katkıda bulunan kişilerden bahsetmemektedir. Diğer yandan dönemin vak'anüvisi olan Çelebizâde Âsım Efendi de **Aynî Tarihi** ve **Habîbü's-siyer** gibi heyetler tarafından tercüme edilen eserlerle ilgili çalışmalardan bahsetmiş fakat bu bahiste **Sahâifü'l-ahbâr**'ın heyet tarafından tercüme edildiğine değinmemiştir. **Sahâifü'l-ahbâr** da diğer eserler gibi heyet tarafından tercüme olursa idi Çelebizâde'nin bundan bahsetmesi gerekirdi. Devrin vak'anüvisinin böyle bir olaydan habersiz olması mümkün görünmemektedir. Ayrıca böylesine hacimli bir eserin bir kişi tarafından on senede tercüme edilmesi mâkuldür.²⁶ Eğer heyet tarafından tercüme edilse idi diğer tercüme gibi kısa zamandan bitmesi gerekirdi.

Oldukça uzun bir süre Nedîm tarafından tercüme edildiği kabul edilen bu eserin, içinde Nedîm'in de bulunduğu bir heyet tarafından yapıldığını söyleyen tek kaynak Dâyezâde Mustafa'nın **Selimiyye** adlı risalesidir. Eser III. Ahmed devrinden bahsederken Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin eserinin Nedîm tarafından tercüme edildiğini zikretmiş ve yanına şu derkenarı yazmıştır. "**Müneccimbaşı Tarihi** Makbul İbrâhim Paşa tenbihıyla Vehbî Efendi ve Neylî Efendi ve Reis Mustafa Efendi ve Rûhî Efendi ve Râşid Efendi ve Çelebizâde ve Râzî Efendi ve İlmî Efendi ve Subhî Efendi ve Râkım Efendi el-Hurûf'un (ammim) Müstakimzâde Mustafa Efendi ve seyir kâtibi Hıfzî Efendi ve anlar misali hâcegâna ve ulemâ ve yine erbâb-ı dânişe taksim olunup birkaç cilt kitap bir haftada tercüme olundu. Selâset-i tâbiri cihetiyle Nedîm Ahmed Efendi merhum muvafık olmağla evveli ona tayin olunmuştu".²⁷

Dâyezâde'nin verdiği bilgilerle **Sahâifü'l-ahbâr** tercümesinin başında ve sonunda bulunan bilgiler arasında tenâkuz bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir:

1. **Câmî'ü'd-düvel** tercümesinde bulunan önsöze göre Nedîm, Dâyezâde'ye göre ise Nedîm'in dahil olduğu bir heyet tercüme etmiştir.
2. Eser **Sahâifü'l-ahbâr**'daki önsöze göre on senede, Dâyezâde'ye göre ise bir haftada tercüme olunmuştur.

tarihin Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis asrı üdebâ ve urefâsından şâir-i meşhûr Nedîm Efendi'nin eser-i himmeti olan tercümesinden cild-i evveldir."

25 Tercümenin tamamı Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 915'te (557 varak) bulunmaktadır. Nedîm'im bizzat kendi hattıyla olan ve eserin sadece Osmanlılar'a ait olan kısmını ihtiva eden nüsha İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 6090'dır. Osmanlılara ait olan son cildinin bir diğer nüshası Nuruosmaniye Ktp., nr. 3129'da olup 252 varaktır.

26 Ahmet Ağırakça, Nedîm'in kitabın baş tarafını tercüme ettiğini ve tercüme için kendisine yardımcı arkadaşlar verildiğini belirtir. Bk. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmî'ü'd-Düvel Osmanlı Tarihi** (1299-1481), (yay. haz. A. Ağırakça) İstanbul 1995, s. 37.

27 Dâyezâde Mustafa, **Selimiyye**, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 2283, vr. 2a; **Osmanlı Târîhi**, VI/1, s. 154-155.

Birinci meselenin şu şekilde bir izahı yapılabilir. Kitabın tercümesi Nedîm'e havale olunmakla beraber zikredilen kişiler yardımcı olarak verilmiştir. Fakat on sene ile bir hafta arasındaki farkı izah etmek mümkün değildir. İsmi belirtilmeyen ulemâ ve hâcegân ile birlikte heyet yirmi kişi de olsa tercümenin bir haftada bitirilmesi mümkün değildir.²⁸ Dâyezâde'nin **Sahâifü'l-ahbâr** ile tenâkuza düşen bilgileri, Çelebizâde'nin Vekâyî' name'sinde ki bilgilerle karşılaştırıldığında da Dâyezâde'nin hata ettiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Dâyezâde'nin verdiği listede bulunan bazı isimlerin **Aynî Tarihi** ve **Habîbü's-siyer**'in tercüme çalışmasında bulunmuş olmaları sebebiyle Dâyezâde'nin bu iki faaliyeti birbirine karıştırdığı ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim İsmâil H. Uzunçarşılı da Dâyezâde'nin zikrettiği kişilerin diğer eserlerin tercümelerinde hizmet ettiklerini belirtmektedir.²⁹ Hanîfzâde Ahmed Tâhir³⁰ (ö. 1802), Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1903)³¹ ve Fındıklılı İsmet Efendi (ö. 1904)³² de **Sahâifü'l-ahbâr**'ın sadece Nedîm tarafından tercüme edildiğini belirtmeleri Dâyezâde'nin verdiği bilgilere ihtiyatla bakılması lazım geldiği fikrini desteklemektedir.

Umumi dünya tarihine ait bir eser olan **Câmî'u'd-düvel**, telifinden itibaren kaynak eser olarak kullanılmaya başlanmış ve belirttiğimiz gibi çok kısa bir zaman sonra da Türçeye tercüme edilmiştir. Nedîm tarafından yapılan bu tercüme uzun süre eserin Arapça aslını unutturmuştur. Fakat asıl nüsha ile tercüme karşılaştırıldığında, maalesef tercümenin eksik ve hatalı olduğu görülmektedir. İbrâhim Paşa eserin “tekellüf-i münşiyânenen sade Türki'ye tercümesini” istemiştir. Ne var ki mütercim(ler) birçok yerde çıkarmalar ve ihtisarlarla eseri asıl hüviyetinden uzaklaştırmıştır. Umumi tarih kısmı muhtemelen lüzumsuz sayılıp geniş ölçüde kısaltılmış, Abbâsî ve Osmanlı tarihi gibi önemli bölümleri aynen muhafaza olunmakla beraber bazı tenkitler çıkartılmış veya hafifletilerek verilmiş, nâdiren de olsa Müneccimbaşı'nın düşüğü hatalar düzeltilerek tercüme meydana getirilmiştir.³³ Asıl nüshada geçen yer ve şahıs isimlerinin bir kısmı ve bazı tarihler yanlış yazılmıştır. Vezirlere ve devlet adamlarına karşı yapılan tenkitler, padişahların bazılarının zaafalarını belirten cümleler ya tercüme edilmemiş veya değiştirilmiştir. Tercümenin hata ve eksikleri anlaşıldıktan sonra, Arapça aslına dönülerek kısım kısım tercüme ortaya konmaya başlanmıştır.³⁴ Tercümenin eksik ve hatalı olması sebebiyle orijinalindeki değer tercümesinde muhafaza edilememiştir.

28 Nihal Atsız, **Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri**, İstanbul 1940, s. VII-VIII.

29 **Osmanlı Târîhi**, III/II, s. 549; **Osmanlı Târîhi**, VI/I, s. 154-155.

30 Hanîfzâde Ahmed Tâhir, **Âsâr-ı Nev** (nşr. G. Flüegel), Kâtip Çelebi'nin **Keşfü'z-zünûn**'un VI. cildinin içinde, London 1838-53, s. 544.

31 Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul 1342, III, 142.

32 Fındıklılı İsmet, **Tekmiletü'ş-Şekâyik fi hakkı ehli hakâyik** (nşr. A. Özcan), İstanbul 1989, s. 25.

33 İpşirli, a. g. m., s. 38.

34 **Osmanlı Târîhi**, III/II, s. 549; Nihal Atsız, a. e., s. VII-VIII; H. Fehmi 2

b. Kitâbü's-semâniye fî sımai't-tabîi

Damad İbrâhim Paşa ve Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin emirleriyle, heyete havale edilen bir diğer tercüme çalışması, Es'ad b. Ali b. Osman el-Yan-yavî (ö. 1736) ve kendisiyle birlikte çalışan ve sayısı tam olarak belli olmayan bir heyet tarafından yapılmıştır. Bu heyet Aristo'nun **Kitâbü's-semâniye fî sımai't-tabîi** adlı sekiz bölümden oluşan bir fizik kitabından üç kitabını, **Tercümetü Mücelledi's-semâniye li Aristetalis**³⁵ adıyla şerhederek Grekçe'den Arapça'ya tercüme etmiştir. Arapça tercümenin mukaddimesindeki yorumlar Esad Efendi'nin bu konudaki derin vukufunu göstermekte ve ayrıca eserin açıklanmalı bir tercüme olduğunu ortaya koymaktadır. Esad Efendi tercümeyle 1721 yılında başlamıştır.³⁶ Önsözde padişahın ve sadrazamdan bahsedilmemesi dikkat çekicidir.³⁷ Esad Efendi bu tercümeyle Karabet veled-i Spatroti, onun iki oğlu, köleleri³⁸ ve Karmina veled-i Spandonioğlu ile birlikte,³⁹ Selânik Rum metropolidi olan Karaferyeli İoannis Kuttinius'un (ö. 1611)⁴⁰ **Fizika** şerhini esas alarak yapmıştır. Esad Efendi ilk üç makaleyi şerhi ile birlikte, son beş makaleyi de sadece metin özeti olarak çevirmiştir.⁴¹ Her ne kadar Adnan Adıvar, bu eserin Osmanlılar'da Yunanca'dan yapılan ilk çeviri olduğunu ileri sürmekteyse de Fatih döneminde de Batlamyus'un Coğrafyası gibi bazı eserlerin Yunanca'dan tercüme edildiği bilinmektedir.⁴² Esad Efendi, mukaddimedeki İslâm dünyasında ilk defa, Aristoteles üzerine çalışan Albertus Magnus, Duns Scotus Erigena ve St.

Turgal, **Müneccimbaşı Tercümesi** (Karahanlılar ve Anadolu Selçukluları), İstanbul 1940, s. 4; **Müneccimbaşı Târîhi** (terc. İ. Erünsal), İstanbul, I, 9-11, 17; T. Gökbilgin, "Müneccimbaşı", **İslâm Ansiklopedisi (İA)**, VIII, 804.

35 Nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 534 (müellif nüshası); Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 1936 ve 1939; Hamidiye, nr. 874; Ragıp Paşa, nr. 680 (824); Beşir Ağa, nr. 414.

36 Mahmut Kaya, "Some Findings on Translations Made in 18th Century from Greek and Es'ad Efendi's Translation of the Physica", **Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World** (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 387.

37 İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 534, vr. 1b-2a.

38 Karabet veled-i Spatroti, iki oğlu ve kölelerinin, Aristo'nun eserlerinin tercümesine hizmet ettiklerinden dolayı her türlü vergi ve avâızdan muaf tutulmasına dair İstanbul ve civar kadılarına yazılan 23 Cemaziyelâhîr 1136 tarihli hüküm: BA, D. CMH, Bâb-ı Defterî, Cizye Muhasebesi Kalemî, Genel Defter sıra nr. 26727.

39 Tercüme çalışmasında Esad Efendi ile birlikte çalışan Spandonioğlu Karmina zımmîye bazı haklar tanınmasına dair yeniçeri ağasına ve bostancıbaşıya yazılan hüküm: Başbakanlık Arşivi (BA), **Mühimme Defteri**, 132, sh. 91, 1137, Evâil-i Muharrem (Eylül 1724); İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Târîhi**, Ankara 1988, IV/II, s. 610.

40 Kuttinius hakkında daha fazla bilgi için bk. A. Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul 1943, s. 160.

41 Mahmut Kaya, **İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi**, İstanbul 1983, s. 145; **Osmanlı Târîhi**, IV/II, 538-9, s. 610.

42 Adıvar, a. g. e., s. 33-40, 160.

Thomas d'Aquinas gibi Ortaçağ hristiyan filozoflarının çalışmalarından yararlandığını belirtmiş, Fârâbî ve Ibn Sînâ'nın Aristoteles şerhlerini eleştirerek Ibn Rüşd'ün şerhini takdir etmiştir. Esad Efendi'nin mukaddimede verdiği bu bilgiler çalışmasını salt tercümeden ileri götürmeye gayret ettiğini göstermektedir.⁴³ Esad Efendi'nin ayrıca İbn-i Sînâ'nın **Şifâ**, Sühreverdi'nin **Hikmetü'l-işrak**, Kadı Ürmevî'nin mantıktan bahseden **Metâli'u'l-envâr** gibi tarihi belli olmayan tercümeleleri bulunmaktadır.⁴⁴

c. 'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân

Sadrazam İbrâhim Paşa tarafından başlatılan tercüme hareketinin ilk büyük çalışması, İmam Aynî diye tanınan, **Buhârî** ve **Hidâye** şârihi Antepli İmam Kadı Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Hüseyin b. Yûsuf b. Mahmud Bedrüddin el-Aynî'nin umumi dünya tarihine dair eseri **'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân**'ın tercüme edilmesidir.⁴⁵ Daha çok **'Aynî Tarihi** olarak bilinen ve her bir cildi yaklaşık 800 sahifeli 24 ciltlik **'İkdü'l-cümân** heyet, coğrafya, tabakat, ilm-i hayvanat ve başta tarih olmak üzere çok değişik ilimlerden bahseder. Çelebizâde Âsım, eserin tercüme edilme hikâyesini şu şekilde anlatır: Mekke-i Mükerrreme Kadısı Saîd Ahmed Efendi'nin metrûkatı arasından çıkan bu tarih kitabının bir nüshası, İbrâhim Paşa'nın damadı ve kethüdâsı Mehmed Paşa tarafından kendisine takdim edilmiş ve İbrâhim Paşa da kitabı çok beğenerek bunun III. Ahmed adına tercüme edilmesini istemiştir.⁴⁶ Ancak eserin hacimli olması sebebiyle tercümenin uzun süreceği düşünülerek zamanın tanınmış ulemâ ve şuarâsına cüzler halinde taksim edilmiş ve bu vesileyle de kendilerine bol bol ihسانlarda bulunulmuştur.⁴⁷ Dağıtılan nüshanın bazı yerlerinde hatalar görülmesi ve okunmakta güçlük çekilmesi üzerine, mevcut eseri tashih gayesiyle Edirne Sultan Selim Camii Kütüphanesi'nde bulunan diğer nüshanın İstanbul'a nakli için Edirne kadısı ve bostancıbaşısına hüküm yazılmış ve kitabın kötü hava şartları göz önünde tutularak itinalı bir şekilde, çok iyi muhafaza edilip kısa zamanda gönderilmesi istenmiştir.⁴⁸

43 İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 534, vr. 1b.

44 Ülken, a. g. e., s. 348; **Osmanlı Târîhi**, IV/II, s. 610.

45 Eserin hicri 824-850 yılların ihtivâ eden kısmı 1989 yılında Kahire'de Dr. A. Tantavi el-Karmut tarafından tahkik edilerek bir cilt halinde basılmıştır.

46 Talat Sakallı, **Bedruddin Aynî**, Ankara 1995, s. 73.

47 Ahmed Refik, **Âlimler ve Sanatkârlar**, İstanbul 1924, s. 335-336.

48 "Edirne Mollasına ve Edirne bostancıbaşısına ve Edirne'de vâkî Sultan Selim Camii-i şerîfi evkafı mütevellisine hüküm ki:

Edirne'de vâkî merhûm-ı mağfîret-nişân Sultan Selim Han-tâbe serâhu- Câmi-i şerîfi kitaphânesinde mahfûz kütüb-i mevkûfeden fenn-i târihe dâir lisân-ı arabî'de **Aynî Târîhi** olduğu ihbâr olunup târih-i mezbûrun bu tarafa irsalî fermân olmağla... merhûm-ı müşârunileyhin kitaphânesine varub zikrolunan **Aynî Târîhi** kaç cilt ise cümlesini ihrâc ve mevsim-i şitâ olduğundan iki üç kat muşamma şarup ve yollarda nemnâk olmasından vikâye için kavî zarflara koyup icâleten Der-i devlet-medânma irsal u îsâl eylemeniz bâbında fermân-ı âli-şânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki, fi evâ'il-i Cumâdelülâ 1138" (Ocak 1726), (BA, **Mühimme Defteri**, nr. 133, s. 66; İpşirli, a.g.m., s. 40).

heyet ile başlayan satıra dikkat et.

Çelebizâde Âsım'a göre **Aynî Tarihi**'nin tercümesi için 1138 (1725) yılında teşkil edilen heyette şu kişiler bulunmaktaydı:⁴⁹

1. Mirzazâde Mehmed Sâlim Efendi, İstanbul kadılığından mâzul.⁵⁰ 2. İshak Efendi,⁵¹ İstanbul kadılığından mâzul. 3. Medhî Efendi, Şam kadılığından mâzul. 4. Mestçizâde Abdullah Efendi Selânik kadılığından mâzul. 5. Râzî Abdüllatif Efendi Yenişehir kadılığından mâzul. 6. Ahmed İlmî Hâlis Cinân Efendi, Halep kadılığından mâzul. 7. Kara Halilzâde Mehmed Said Efendi (ö. 1755),⁵² İzmir kadılığından mâzul. 8. Neyli Ahmed Efendi (ö. 1748), İzmir kadılığından mâzul. 9. Mustafa Efendi, Galata kadılığından mâzul. 10. Yanyalı Esad Efendi Galata kadılığından mâzul. 11. Ömer Efendi, fetvâ emîni. 12. Arabzâde Hasan Efendi, Süleymaniye Camii şeyhi. 13. Ali Efendi, Şehzâde Camii şeyhi.⁵³ 14. Yekçeşm İsmâil Efendi, müderris. 15. (Recebzâde) Ahmed b. Receb Efendi, müderris. 16. Turşucuzâde Efendi, müderris. 17. Seyyid Vehbi Efendi (ö. 1736).⁵⁴ 18. Nedîm Ahmed Efendi. 19. Arabzâde Sâlih Efendi. 20. Tezkireci Şerif Halil Efendi,⁵⁵ Dîvân-ı Hümayun erkânından. 21. Şâmî Ahmed Efendi. 22. Şâkir Hüseyin Beyefendi (ö. 1744). 23. Darendeli Mehmed Efendi. 24. Râzî Efendizâde, Abdurrahman Münib. 25. Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi.⁵⁶ 26. Hacı Çelebi, mülâzım. 27. Şeyhî Mustafa Efendi, Rumeli kazaskerlerinden. 28. Hüseyin Paşazâde Avfi Mehmed Bey,⁵⁷ mevkûfatçı. 29. İzzet Ali Bey (Paşa), defterdar mektupçusu. 30. Tavukçubaşı Çelebi damadı Mustafa Efendi.⁵⁸

Tercüme tamamlandıktan sonra III. Ahmed'e ithaf olunmuştur. Çelebizâde tercüme heyetinin 30 kişi olduğunu belirtirken, **Aynî Tarihi**'nin 1161 (1748) yılında yapılmış olan bir tercüme cildinde bu heyetin 45 kişiden oluştuğu belirtilir.⁵⁹ Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lala İsmâil nr. 320) bulunan **Aynî Tarihi**'nin I. cildinin 316. yaprağında şu kayıt bize bu konuda önemli bilgiler vermektedir. “Mâlum ola ki... 1136 senesinde vezîr-i

49 Çelebizâde, **Târih**, s. 358-360.

50 **Osmanlı Müellifleri**, II, 235.

51 İstanbul Kadısı İshak Efendi ilk matbaanın musahhihlerindedir (Ahmed Refik, “İstanbul'da İlk Matbaa”, **Müteferrika**, Yaz 1994, III, 212) ve I. Mahmud zamanında, 1733'te de şeyhülislam olmuştur (**Osmanlı Müellifleri**, I, 236).

52 1749'da şeyhülislam olmuştur. Bk. **Osmanlı Târihi**, IV/II, s. 480.

53 Uzunçarşılı, Fâtih Câmîi şeyhi olduğunu söylemektedir. Bk. **Osmanlı Târihi**, IV/I, s. 153.

54 **Resimli Türk Edebiyatı Târihi**, II, 750.

55 Şerif Halil Efendi o tarihte defterhâne kâtiplerinden olup 1745'te de vezir ve Konya valisi olmuştur. Bk. **Osmanlı Târihi**, IV/I, s. 153.

56 1759'da şeyhülislam olmuştur. Bk. **Osmanlı Târihi**, gös. yer.

57 1691'de Edirne'de maktûlen vefat eden Bosnalı defterdâr Doğanlı Hüseyin Paşa'nın oğludur. Anadolu muhasebeciliği ve mevkufatı hizmetlerinde bulunmuştur. Bk. **Osmanlı Târihi** gös. yer.

58 **Osmanlı Târihi**, IV/I, s. 153.

59 **Aynî Tarihi**'nin 1161 (1756) tarihinde yapılan bir istinsahında tercümenin 45 kişi tarafından yapıldığı belirtilmektedir. **‘İkdü'l-cümân**, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 320, vr. 316b.

âzam İbrâhim Paşa merhum **Aynî Tarihi**'ni ulemâ-yı izâmdan kırk beş nefer mikdarı dâî-i devlet-i aliyye olan efendilere tevzi ve lîsân-ı Türki'ye tercümesini emir buyurup bu dâî-i kem-mikdara dahi çend cüz virilüp tercümesine emrolundukda..". Mirzazâde Sâlim Efendi de tercüme ettiği kısmın önsözünde eserin *tercümesi bahanesiyle in'âm ve ihsâna bir vesile olsun için ehl-i ma'âriften ..... nefer dâîyânına emr ü tercüme ferman buyrulduğunu* belirtmiş, ancak neferden önce rakam gelmesi gereken yeri boş bırakmıştır.⁶⁰ Çelebizâde'nin verdiği 30 kişilik listede olmayan fakat tercüme ettiği nüshalardan isimlerini tesbit ettiğimiz, Üsküdarlı Mehmed Emin Efendi, Veliyüddin⁶¹ ve Müderris Defterdarzâde Mehmed Efendi⁶² (ö. 1729) gibi zatlar bu heyetin 30 kişiden fazla olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Muhtemelen Çelebizâde, bazı divan mensuplarını ve hâcegânı verdiği listeye dahil etmemiş veya ihmal etmiştir.

Mütercimlerin bir kısmı tercüme ettikleri cüzlere adlarını yazmamış olduklarından bunlardan çoğunun kimlere ait olduğu anlaşılamamaktadır. Tercümelelerin ferağ kayıtlarında veya kenarlarında bulunan kayıtlardan mütercimlerden bazıları tesbit edilebilmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir **Aynî Tarihi Tercümesi**'nin Şehzâdebaşı'nda Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtir.⁶³ Ancak bugün tercümele çeşitli kütüphanelerde dağınık bir şekilde bulunduğundan tam ve tekmlil bir takımı ortaya çıkamamıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü, nr. 274-280 arasında, 1745-1748 tarihlerinde istinsah edilmiş olan yedi ciltlik **Aynî Tarihi** takımı bir cilt eksiği ile birlikte istisna olarak bulunmaktadır.⁶⁴ Hanîfzâde Ahmed eserin tercümesinin sekiz cilt olduğunu belirtir.⁶⁵ Buna göre yedi ciltlik bu takımdan III. ciltten önceki (II. cild) mevcut değildir.

60 Sâlim, **'İkdü'l-cümân**, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 3a.

61 **Aynî Tarihi**'nin tercümeleleri üzerine bir çalışma yapan Adile Abidin, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No 2256'da bulunan tercüme nüshanın 345. vараğında "tercümetü'l-fakîr Veliyeddin" yazısını tesbit etmiştir. Ancak kütüphanede bu numarada başka bir kitap bulunduğundan bu bilgiyi tahkik edemedik. Bk. A. Abidin, "Aynî'nin 'İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zaman adlı tarihinde Osmanlılar'a ait verilen malumatın tetkiki", **Târih Semineri Dergisi**, İstanbul 1938, s. 181.

62 Defterdarzâde hakkında daha fazla bilgi için bk. Şeyhî Mehmed, **Vekâyü'l-Fudala** (nşr. A. Özcan), İstanbul 1989, II/III, s. 662-663.

63 **Osmanlı Müellifleri**, I, 353.

64 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü (B), numara 274-280 arasındaki ciltler şu şekildedir. I. ve II. cilt nr. B. 274, başlangıçtan 45. nev Hz. Musa kisasına kadar. Bu cildin müstensihî İbrâhim b. Hacı Mehmed b. Hacı Halîl, teberdâr-ı saray-ı âli, 15 safer 1160/1747; III. cilt nr. B. 275, Hicri 12. sene'den 50. sene'ye kadar gelir; IV. cilt nr. B. 276, Hicri 51. sene'den 284. seneye kadar gelir; 5. cilt nr. B. 277, Hicri 285 senesinden 438 senesine kadar gelir, müstensihî Hafız Mustafa; VI. cilt nr. B. 278, Hicri 439-573 senesi vekayii; cilt VII. nr. B. 279, Hicri 629-711 arası vekayii; cilt VII, nr. B. 280, Hicri 712-850 arası vekayii muhtevî, müstensihî Baltacızâde İbrâhim Çavuş b. Hacı Mehmed b. Hacı Halîl b. Abdullah, sene 1158 (1745).

65 Hanîfzâde Ahmed, a. e., s. 552.

Kütüphanelerdeki mütercimi belli olan nüshalar şunlardır:

Az önce de belirttiğimiz gibi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (Bağdat Köşkü, nr. 274-280) yedi ciltlik **Aynî Tarihi** bazı eksikliklerine rağmen bir takım halinde bulunan tek nüshadır. Bu takımın ilk cildinin başında **Üsküdarlı Abdüllatif Râzî Efendi** (ö. 1733)⁶⁶ tarafından yazılmış bir mukaddime bulunmaktadır. Mukaddimede Râzî Efendi **Aynî Tarihi** hakkında bilgi verdikten sonra, “eczâ-yi mütercemeyi birbirine rapt u zapt ve avâriz-ı semâviye sebebiyle aczi zâhir olanların hisselerini külliyyen ve bazen tercüme eylediği”ni yazmıştır. Bu yazılardan ve devamındakilerden anlaşıldığı kadarıyla Râzî eserin tercümelerinin bir araya getirilmesi için vazifelenmiştir. Zira aşağıda görüleceği gibi eserin birinci cildinin tercümesini Salim Efendi yapmış ve bir de mukaddime yazmıştır. Hanîfzâde Ahmed de, onun, tercüme olunan cüzlerin birbirine zaptı ve raptı işiyle görevlendirildiğini ve tercümenin kısa zamanda sekiz cilt halinde yapıldığını ifade eder.⁶⁷ Ancak Râzî kendisine bu vazifeyi kimin verdiğini belirtmemektedir. Râzî tercümelerin tamamlanması için beş sene kadar çalıştığını ifade etmektedir. Buna göre Râzî'nin çalışması 1143 (1730) yılından sonra bitmiş olmalıdır. Zira Râzî tercüme Sultan I. Mahmud'a ithaf etmiştir. Râzî'nin mukaddimede İbrâhim Paşa'dan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 274 ve Emanet Hazinesi 1372 numaralarında bulunan iki nüshada sadece Abdüllatif Râzî'nin yazdığı mukaddime bulunmakta ve daha sonra eserin tercümesine geçilmektedir. I. cildin mütercimi Sâlim Efendi'nin yazdığı mukaddime ise ihmal edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 274 ve 280 numaralar arasındaki yedi ciltte bulunan devamlılık Emanet Hazinesi 1372'de bulunmamaktadır. Bağdat Köşkü 274'teki ilk cilt 1160 (1747) yılında İbrâhim b. Hacı Mehmed b. Hacı Halîl tarafından istinsah edilmiştir. Bu serinin son cildi olan Bağdat Köşkü 280 ise Baltacızâde İbrâhim Çavuş tarafından 1158'de (1745) istinsah edilmiştir.

Tesbitimize göre eserin Hz. Âdem'den Hz. Sâlih'e kadar olan dünya tarihi ile heyet ve coğrafyadan bahseden ve on bir cüzden ibaret olan ilk cildinin birinci kısmını **Mirzazâde Sâlim Efendi** (ö. 1743) tercüme etmiştir. Esere bir mukaddime yazan Sâlim Efendi, burada müellif ve esere dair bilgi vermiş, Aynî'nin heyet konusundaki hatalarını düzelterek bir kısım eklemelerde bulunmuş ve esere aslında bulunmayan 44 burç resmi ilâve etmiştir.⁶⁸ Sâlim Efendi eserin tercümesi için gece gündüz çalıştığını ifade etmektedir. I. cildin ikinci kısmını **Muhammed Emin b. Mirza Mustafa el-Kâdî el-**

66 Üsküdarlı olan Kâdî Abdüllatif Râzî Efendi, Edirne ve Medine kadılıklarında bulunmuş ve daha sonra İstanbul kadısı olmuştur. Bu esnada **Aynî Târihi**'nin tercümesi için oluşturulan heyete dahil edilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir yanlışlıkla onun eserin sekizinci cildini tercüme ettiğini belirtmektedir. bk. **Osmanlı Müellifleri**, III, 54.

67 Hanîfzâde Ahmed, a. e., s. 552.

68 Mirzazâde Sâlim Efendi, **Terceme-i Târih-i Aynî**, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 3b.

Üsküdarî (ö. 1736) tercüme etmiştir.⁶⁹ Bursalı Mehmed Tâhir ve ondan naklen bazı kişiler, I. cildin on bir cüzük kısmının tamamını Sâlim Efendi'nin tercüme ettiğini söylemektedirler. Ancak tercüme nüshaları dikkatle incelendiğinde bir kısmının Muhammed Emin tarafından yapıldığı görülmektedir. Nitekim Mehmed Tâhir, Muhammed Emin'in biyografisini anlatırken **Aynî Tarihi**'nin I. cildini tercüme ettiğini belirtmektedir.⁷⁰

Mütercimi tesbit edilen bir diğer nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. (Beşir Ağa, nr. 469) Bu ciltte bulunan beş ayrı tercümenin ilkinin mütercimi belli değildir. İkinci tercüme ise **Şeyhî Mustafa Reîs-i Kuzât-ı Rum**'a aittir (ö. 1738).⁷¹ Bu kısım hicrî 291-330 arası hadiselerini ihtiva etmektedir. Üçüncü tercüme ise **Ahmed İlmî Halis Cinân Efendi**'ye (ö. 1738) ait olup XIX. cilttir. Bu cilt hicrî 331 senesinden 386 yılına kadar olan hadiseleri ihtiva etmektedir.⁷² Aynı nüshanın dördüncü bölümü **Halil Efendizâde** tarafından tercüme edilmiştir. Bu kısım hicrî 387-431 yılları arası hadiselerini ihtiva etmektedir.⁷³ Bu cildin beşinci ve son kısmının başında **Defterdarzâde**'nin defteri diye bir kayıt bulunmakta ve hicrî 431 senesinden itibaren olan hadiseleri anlatmaktadır. Ancak bu kısmın sonu yarım kalmıştır.⁷⁴

Murat Molla kütüphanesi, Damadzâde Kadıasker Mehmet Murad Efendi kütüphanesi nr. 1426'daki nüshanın mütercimi **Kara Halilzâde Mehmed Said Efendi**'dir⁷⁵ (ö. 1755) Tercüme hicrî 386-430 senesi vekâyîini ihtiva etmektedir. Bu nüsha ile az önce zikrettiğimiz Beşir Ağa'daki 469/4 numaralı nüsha aynı olup muhtemelen bu nüsha müellif hattıylandır. Zira başındaki mukaddime Beşir Ağa'daki nüshada bulunmamaktadır.⁷⁶

69 Sâlim Efendi'nin tercüme ettiği kısım Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318'deki nüshada 4b-166b arası bölümdür. İstinsahı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY, nr. 5953. Her iki nüshada renkli burç resimleri bulunmakta, fakat Üniversite nüshasında mukaddime yer almamaktadır. Ayrıca Üniversite nüshasının Sâlim Efendi'ye ait tercümesinin sonuna bir manzûme eklemiştir. 351b'de Muhammed Emin Üsküdarî eserin ne kadar kısmını tercüme ettiğini açıkladıktan sonra çalışmasını 1140 Şaban'ında bitirdiğini belirtmektedir. Lala İsmâil nüshasının başında "el-cild-i evvel min tercümeti Târih-i Aynî li-Muhammed Sâlim Mirzazâde tarih-i telif 1138" kaydı bulunmaktadır.

70 **Osmanlı Müellifleri**, II, 30. Mehmed Tâhir Muhammed Emin'in hatt-ı destiyile olan nüshanın Yıldız Kütüphanesi'nde olduğunu belirtmektedir. Buna göre bu nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY, nr. 5953'deki nüsha olmalıdır.

71 Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/2, vr. 119b.

72 Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/3, vr. 121a.

73 Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/4, vr. 225a-349b.

74 Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/5, vr. 351a-405a.

75 **Osmanlı Müellifleri**, III, 70.

76 Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan Köşkü, nr. 1465'te bulunan **Aynî Târihi**'ne ait bir cildin başında "Tercüme-i kıt'a-i Târih-i Aynî li-Mehmed Said" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre bu kitap Mehmed Said'in tercümesi olmalıdır. Kıssa-i Halil'den Yahya b. Zekerîya kıssasına kadar olan hadiseleri ihtivâ eden bu eser, onun tercüme ettiği diğer eserlerden farklı muhtevaya sahip olduğundan bu tercümenin ona ait olmadığı anlaşılıyor. Bursalı Mehmed Tâhir de onun 386-430 arası vekâyîini tercüme ettiğini belirtir.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Hazine Köşkü nr. 1392) bulunan tercümenin son varakında “**İzzet Paşa** merhumun **Târih-i Aynî**'den bâ ferman tercüme eylediği mahaldır” kaydı bulunmaktadır. Tamamı 40 varak olan bu nüsha hicrî 621-628 arası sekiz senelik hadiseleri ihtiva eder ve muhtemelen müellif hattıyldır.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY, nr. 4143) bulunan tercüme Bursa'dan mâzûl **Ahmed b. Receb**⁷⁷ (ö. 1726) tarafından yapılmış olup Hz. İsâ'dan hicrî 23. seneye kadar gelmektedir.⁷⁸ Ahmed Efendi tercümenin sonuna Arapça bir sonsöz yazmış ve tercümeyi İbrâhim Paşa'nın emriyle tâlibine kolaylık olsun diye yaptığını belirtmiştir.⁷⁹ Ahmed b. Receb tercümeye Cemâziyelevvel 1138'de (Şubat 1726) başlamış ve Zilhicce 1139'da (Temmuz 1727) bitirmiştir. Aynı kütüphanedeki (TY, nr. 2256) tercüme ise **Veliyüddin** tarafından yapılmış olup hicrî 39'dan 282 yılına kadar gelen vekâyii hâvidir. Diğer yandan hicrî 39-60 yılları arasındaki vekâyii anlatan Süleymaniye'deki (Lala İsmâil nr. 325) nüshanın mütercimi, İzmir ve Edirne'de kadılık yapmış olan Fetva Emini **Ömer Efendi** (ö. 1734 civarı) olduğundan dolayı diğer mütercim Veliyüddin'in sadece hicrî 60-282 seneleri arası kısımdan bir bölüm tercüme ettiği anlaşılıyor.

Mütercimlerden **Ahmed Nedîm Efendi** hissesine düşen kısmı tercüme ettikten sonra Divân'ına da aldığı aşağıdaki manzumeyi yazarak teslim etmiştir. Manzumede Nedîm “remed” yani göz hastalığının tercüme esnasında iyileştiğini ifade etmektedir.

*Mekârim-perverâ çün kim remed def'oldu 'aynımdan
N'ola Târib-i 'Aynî ile gelsem Bâb-ı Vâlâ'ya.*⁸⁰

‘**İkdü'l-cümân**'in tercüme nüshalarından çıkan neticeye göre eserin bazı kısımları aynen tercüme olunurken, bazı kısımları tamamen çıkarılmış veya özetlenmiştir. Asıl nüshadan kaynaklanan tercüme eksikliklerinde tamamlanma yoluna gidilmemiş ve aynen boş bırakılmıştır.⁸¹ Bazı bölümler, aslı çok hacimli olan eserin bizzat müellif tarafından yapılan üç ciltlik hülâsasından, bazı yerler de müellifin kardeşi tarafından yapılan sekiz ciltlik muhtasar nüshadan tercüme edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde ise tashih ve ilâveler yapılmıştır.⁸²

⁷⁷ **Osmanlı Müellifleri**, III, 17.

⁷⁸ Ahmed b. Receb'in yaptığı tercümenin diğer bir nüshası için bk. Atatürk Ktp., M. Cevdet Yazmaları, nr. 16.

⁷⁹ Ahmed b. Receb, **Terceme-i Aynî**, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 4143, vr. 295a-b.

⁸⁰ **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 761; H. Mazıoğlu, **Nedîm**, Ankara 1988, s. 26-27.

⁸¹ Meselâ İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 5941'deki nüshanın varak 596a'nın kenarında şu şekilde bir not bulunmaktadır. “Bu mahalden sene hamise-i hicriyyeye dek asıl nüsha nakıstır”. Birinci ciltte de bir derkenarda şu bilgi bulunmaktadır: “Asıl nüshada açıktır”. Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 65b; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 274, vr. 70a.

⁸² Adile Abidin, a. g. m., s. 145-184.

d. Habîbü's-siyer

Tercümesi heyetçe yapılmış eserlerin sonuncusu Hândmîr'in **Habîbü's-siyer**'idir. **Aynî Tarihi**'nin kısa zamanda bitirilip temize çekilmesi bittiği sene içinde, Farsça'ya vâkif kişiler, Farsça mufassal tarihlerden **Ravzatü's-safâ**⁸³ adlı eserin müellifi tarihçi Mirhond'un hemşirezâdesi Hândmîr Gıyaseddin Muhammed (ö. 1535) tarafından kaleme alınan **Habîbü's-siyer fi ahbâri efrâdi'l-beşer**⁸⁴ adlı eseri tercümeğe başlamıştır. (Üç cilt olan eser ilk zamanlardan 1523'te Şah İsmâil'in ölümüne kadar gelir. III. cilt Cengiz ve çocuklarıyla, Timur ve çocuklarından, Safevîlerden bahseder. III. cildin dördüncü cüz'ü Hüseyin Baykara'ya kadar olan kısmı içine alır.) Çelebizâde'nin belirttiğine göre eseri süratle Türkçe'ye kazandırmak için sekiz kişilik bir heyet kurulmuştur. Bu heyette şu zatlar bulunmaktadır:

1. Mansurîzâde Efendi, eski Halep kadısı. 2. Fasîhî Hasan Efendi, müderris. 3. Yekçeşm Dürrî Efendi'nin kardeşi Sa'dî Efendi (ö. 1748). 4. Mûsâ Dede (ö. 1744), Kasımpaşa Mevlevihânesi şeyhi. 5. Nahîfî Efendi,⁸⁵ hâcegân-ı divândan. 6. Herevî Fâiz Efendi, divân kâtibi. 7. Şermî Efendi, divân kâtibi. 8. Seyyid Çelebi, defter-i hâkâni kâtibi⁸⁶

Uzunçarşılı'ya göre tercümeğe katılan diğer zatlar şunlardır: 9. Yanyalı Mehmed Esad. 10. Heratlı Kâbızî, divân kâtibi ve birkaç kadı.⁸⁷

Aynî Tarihi'nin temize çekilmesinden hemen sonra **Habîbü's-siyer**'in tercümesine başlanarak aynı sene içersinde (1138/1725-6) iki eser tercüme edilmiştir.⁸⁸ Hanîfzâde Ahmed tercüme edilen cüzlerin bir araya getirilip rabtu vazifesine Seyyid Çelebi'nin tayin edildiğini belirtir.⁸⁹ **Habîbü's-siyer**'in tercümesi, İbrâhim Paşa'nın sadâretinin özellikle sonlarına doğru baş gösteren İran ile olan sıkıntılı devreye rastgelmesi dikkat çekicidir. Her ne kadar Çelebizâde bu konuda bilgi vermemekteyse de, bu konunun tercüme-nin zamanlaması açısından göz önünde bulundurulması gerekir.

Heyetler tarafından yapılan tercüme çalışmaları hakkında son olarak şun-

83 A. Refik, bu eserin tercüme edildiğini söyleyerek hata etmektedir (A. Refik, **Alimler ve Sanatkarlar**, s. 336).

84 Yaptığımız araştırmalara göre **Habîbü's-siyer**'in sadece bir tercümesi Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi nr. 538'de bulunmaktadır. Babinger bunun mütercim hattı olduğunu ifade eder. (Babinger kitabın geçici numarası olarak 2750'yi verir). Bk. Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri** (terc. C. Üçok), Ankara 1992, s. 286. Eserin Farsça bir çok nüshası olmasına rağmen Türkçe tercümelerinin bulunmayışı dikkat çekicidir. Eser son olarak Tahran'da 1983 yılında dört cilt halinde tab edilmiştir.

85 **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 779; Nahîfî'nin ayrıca **Kaside-i Bürde Tercemesi** ve Muhammed b. Hasan el-Cevvânî'nin **Ravzatü's-safâ** tercümesi bulunmaktadır. Ancak bu eserlerin ne zaman tercüme edildiği hususunda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Zekeriya Usluer, **Süleyman Nahîfî Hayatı, Eserleri ve Hilyetü'l-Envâr**'ı (MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994), s. 20.

86 Çelebizâde, **Târih**, s. 361.

87 **Osmanlı Târîhi**, IV/I, s. 154.

88 **Osmanlı Târîhi**, IV/I, s. 154.

89 Hanîfzâde Ahmed, a. g. e., s. 547.

ları söyleyebiliriz: Arapça eserlerin tercümesinde bulunanlar genellikle kadınlık ve müderrislikten mâzul kişilerden, Farsça eserlerin tercümesinde bulunanlar ise edip, hâcegân ve şeyhlerden seçilmesi ihtisas gereği göz önünde bulundurulmuş hususlardandır. Ayrıca mâzul kişilerin seçilmesi tercüme için boş vakit ayırma imkânlarının olmasından ileri gelmektedir.⁹⁰

B. Şahıslar Tarafından Yapılan Tercümeleler

Hacimli eserlerin tercümesi için heyetler teşkil edilirken, daha küçük eserlerin tercümesi de zamanın meşhur şair ve âlimlerine havale olunmuştur. Şahıslardan bazıları tercüme için teşkil edilen heyetlerde de bulunmaktaydı.

Damad İbrâhim Paşa'nın sadârete geçmesinden hemen sonra yapılan Pasarofça Antlaşması, bir müddetten beri devam eden Osmanlı-Avusturya mücadelesine son verdiği daha önce belirtilmişti. Osmanlılar'ın doğudaki rakibi İran'ın tarihini tetkik için **Habîbü's-siyer**'i tercüme ettiren İbrâhim Paşa, ondan üç sene kadar önce de, Avusturya tarihini tetkik maksadıyla Almanca'dan **Nemçe Tarihi**'ni tercüme ettirmiştir. Eser 800-1662 yılları arası Avusturya tarihine dair kısa bilgiler vermenin yanında, Osmanlı Avusturya münasebetleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kitabın mütercimi **Osman b. Ahmed** adlı bir tercümandır.⁹¹

Aslen Temeşvarlı olan Osman b. Ahmed, 1687-8 yılında Lipova Kaleşi'nde sipahi iken, buranın Avusturyalılar tarafından ele geçirilmesiyle esir düşmüş ve on iki sene kadar Gratz ve Viyana'da bulunmuştur. Pasarofça Antlaşması'ndan sonra kaçarak memleketi olan Temeşvar'a gitmiştir. On yedi sene kadar burada eski görevini sürdüren Osman Ağa, aynı zamanda Temeşvar valisinin resmî tercümanı olmuş, imparatorun elçileriyle görüşmelerde bulunmuştur. Burasının 1716 yılında Prens Öjen tarafından ele geçirilmesi üzerine bir süre için önce Vidin'e giderek tercümanlık yapmış, daha sonra burada sağlığı bozulduğundan ve geçim sıkıntısından dolayı İstanbul'a göç etmiştir.⁹²

İstanbul Tophane semtine yerleşen ve bazı Balkan dilleri yanında Macarca ve Almanca da bilen Tercüman Osman Ağa, muhtemelen Damad İbrâhim Paşa'nın kendisinden Türkçe'ye çevirmesini istediği eseri 1135'te (1722-3) **Nemçe Tarihi** adıyla tercüme etmeye başlamıştır.⁹³ Sadece bir nüshası bilinen ve içindeki bir derkenardan 1274 (1857) senesinde istinsah edildiği⁹⁴ tahmin edilen bu nüsha, konu olarak tamamlanmamıştır. Kitapta, tercümenin hangi eserden yapıldığı hakkında herhangi bir bilgi bulun-

90 M. İpşirli, a. g. m., s. 37.

91 B. Lewis, **Historians of the Middle East**, New York 1962, s. 189; a. mlf. "The Use by Muslim Historians of Non-Muslim Sources, **Islam in History**, London 1973, s. 112.

92 Harun Tolasa, **Kendi Kalemile Temeşvarlı Osman Ağa**, Konya 1986, s. 13-21.

93 Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, nr. 220'deki nüshasının ilk sahifesinde eser hakkında bilgi bulunmaktadır.

94 a. e., vr. 35b.

madığı gibi tercüme sebebi de yazılmamıştır. Diğer yandan İstanbul'da döndükten sonra bir köşede unutulup kalmışlık içerisinde kıt kanaat geçinmeye çalıştığını hâtıratında kaydeden Osman Ağa'nın, Bâbîâli'de tercümanlık yapmış olması,⁹⁵ onun bu tercüme yapmasında bulunduğu makam itibarıyla, Sadrazamın tesirinin olduğu tahmin edilebilir.

Osman Ağa, Şaban 1136'da (Mayıs 1724) yani **Nemçe Tarihi** tercümesinden bir sene sonra hatıralarını kaleme aldığı ikinci bir eser yazmıştır. Eserde, Osman Ağa'nın hâtıraları ile birlikte, Temeşvar'ın Ali Paşa zamanındaki tarihi de anlatılmaktadır.⁹⁶ Eser çok kıymetli bir otobiyografi olup önce Almanca yapılmış tercümesi, daha sonra da Türkçe metni yayımlanmıştır.⁹⁷ Osman Ağa hâtıratında **Nemçe Tarihi** tercümesinden bahsetmemektedir.

Bu dönemde tercüme edilen bir diğer eser **Hıtay Sefâretnâmesi**'dir. **Aynî Tarihi**'nin tercüme heyetinde de bulunan vak'ânüvis **Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi**, İbrâhim Paşa'nın arzusu üzerine, Gıyâseddin Nakkaş'ın Farsça **Acâibü'l-letâif**⁹⁸ (**Hıtay Sefâretnâmesi**)⁹⁹ isimli eserini tercüme etmiştir.¹⁰⁰ 1419-21 yılları arasında Timur'un oğlu Şâhruh Mirza Baysungur tarafından elçilikle Hıtay'a (Çin) gönderilen Hoca Gıyâseddin Nakkaş'ın 1421-22'de yazdığı seyahatnâmenin tercümesi olan bu eser, **Acâibü'l-letâif** adı ile İbrâhim Paşa nâmına 1140'ta (1727-8) tercüme edilmiştir. Eser, elçilik heyetinin yolda şahit olduğu olaylardan, Çin'de hükümdarın huzurunda kabul edilirken gördüklerinden, hükümdarın mektubundan ve hediyelerinden bahseder. Kitabın telif edildiği yıllarda Çin'de Ming sülâlesi hüküm sürmekteydi (1368-1644). Hıtay'lar (Kitan) ise bu tarihten çok önce yıkılmıştı. Esere **Hıtay Sefâretnâmesi** adının verilmesi, bu tarihlerde Çin coğrafyası hakkında hâlâ Hıtay isminin kullanılmakta olduğunu göstermektedir.¹⁰¹

Ali Emîrî Efendi tercüme, eserin kıymeti ve mahiyeti hakkında açıklamaları taşıyan bir mukaddime ve açıklamalar ilave ederek 1331 yılında neşret-

95 H. Tolasa, **Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa**, s. 21.

96 F. Babinger, a. g. e., s. 273-274; G. Flügel, **Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften**, Wien 1865, II, 276-277; C. Rieu, **Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum**, London 1888, s. 73-74.

97 Eserin Türkçe transkripsiyonlu neşri için bk. **Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa**. Eserin diğer baskıları hakkında daha geniş bilgi bu kitabın 1-11 sahifeleri arasındadır.

98 Eserin nüshaları: Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 826 ve 827.

99 Eserin asıl ismi **Hıtay Sefaretnamesi** olup bir yazma üstündeki kayda bakılarak '**Acâibü'l-letaif**' adı verilmiştir.

100 **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 785.

101 M. N. Özerdim, "Çin Kaynakları ile Hıtay Sefaretnamesi 'Acâibü'l-Letaif' Arasındaki İlgî", **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Ankara 1946, IV, 168. Özerdim bu makalede Ali Emîrî tarafından basılan nüshadan 25-46 arası sahifeleri aynen neşretmiştir. a.g.m., s. 174-183. Kâtib Çelebi de **Cihan-nümâ**'da eserin bir kısmını tercüme etmiştir (Ali Emîrî, '**Acâibü'l-letaif**', İstanbul 1331, s. 2.)

miştir.¹⁰² Ali Emîrî mukaddimede, eserden ilk defa bahseden müelliflere işaret ettikten sonra ona ulaşmak istediğini, İstanbul ve civar kütüphanelerde bulamadığını, ancak Yanya ve İşkodra'da maliye müfettişliği görevi esnasında iken Akçahisar kasabasında bulduğunu anlatır.¹⁰³ Metnin önsözünde Çelebizâde, eseri Sultan III. Ahmed'e ithaf eder ve bunu Sadrazam İbrâhim Paşa'nın emriyle tercüme ettiğini belirtir.¹⁰⁴ Ali Emîrî, Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgilere istinaden, eserden ilk bahseden Abdürrezzâk es-Semerkanî'nin **Matla'û's-sa'deyn**'i,¹⁰⁵ daha sonra da ondan naklen Hândmîr'in **Habîbü's-siyer** adlı eseri olduğunu belirtir. Kâtib Çelebi **Cihannümâ** adlı eserinin bazı kısımlarında da bu kitaptan istifade etmiş ve kitap hakkında bilgiler vermiştir.

'**Acâibü'l-letâif**'e, neşri münasebetiyle bir tanıtma yazısı yazan Fuad Köprülü ise Ali Emîrî'nin onun eski müelliflerce tanınması hususunda yanıldığı- nı ileri sürerek, sefâretnâmeden ilk bahseden eserin Hafız Ebrû'nun **Zübde-tü't-tevârih**'i olduğunu söyler. Semerkandî'nin ve Hândmîr'in ise bu eserden yararlandıklarını belirtir.¹⁰⁶ Köprülü, eserin Çin tarihi ile ilgilenen müsteşrikler arasında da çok tanınan bir eser olduğunu ifade eder. Eserin her iki mukaddimesinde de niçin tercüme edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Osmanlılar'ın İran seferleri dolayısıyla karşı karşıya geldikleri Afganlılar'la savaşmaları (1726) ve aralarının açılması¹⁰⁷ ile, bir sene sonra Timur Devleti ve Çin ilişkilerini ele alan böyle bir eserin tercüme edilmesi, tercüme sebebi hakkında önemli bir fikir vermektedir.

Yine bu dönemde İbrâhim Paşa'nın emriyle tercüme edilen bir diğer eser, Şah Tahmasb'in Türk asıllı münşisi İskender Münşi Türkmen'in (ö. 1633) Farsça **Târih-i 'Âlem'ârây-i 'Abbâsî** adlı kitabıdır.¹⁰⁸ Eser, telifinden 100

- 102 Gıyaseddin Nakkaş, **Acâibü'l-Letaif** ismiyle **Hıtay Sefâretnâmesi**, terc. Şeyhülislam Esbak Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi (nşr. Ali Emîrî), (târih-i telif 825, târih-i tercüme 1140, Nevâdir-i Eslâf Külliyyâtı aded 6), İstanbul 1331; M. Cavid Baysun, "Çelebizâde", **İA**, III, 375; Fuad Köprülü, "Kitabiyat Tedkikleri: Acâibü'l-Letaif", **Milli Tettebular Mecmuası**, II/5, İstanbul 1331, s. 357-359.
- 103 Ali Emîrî, '**Acâibü'l-letâif**', s. 2-4; Ali Emîrî'nin tabettiği nüsha Ali Emîrî Ktp., Trh, nr. 827'de, 34 varak olup istinsah tarihi ve müstensihî belli değildir. Aynı kütüphanede bulunan diğer nüsha ise Trh, nr. 826'da olup, 1204 yılında Emin Paşazâde Mîr Emîr tarafından istinsah edilmiştir.
- 104 Ali Emîrî, '**Acâibü'l-letâif**', s. 5-6.
- 105 İ. Hakkı Uzunçarşılı, Semerkandî'nin bu eserinin tamamının İbrâhim Paşa tarafından tercüme ettirildiğini söylemektedir. Bu muhtemelen **Matla'û's-sa'deyn**'de de münderic olan sefâretnâmenin tercümesi ile karıştırılmış olmalıdır (**Osmanlı Târihi**, IV/I, s. 155). Diğer yandan Semerkandî hakkında bilgi veren Barthold ve Orhan Bilgin de eserin Türkçe tercümesinin yapıldığından bahsetmezler. Bk. W. Barthold, "Abdürrezzak", **İA**, I, 109; Orhan Bilgin "Abdürrezzak es-Semerkanî", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** I, 299. Ayrıca **Matla'û's-Sa'deyn**'in mütercimi Râgıb Mehmed Paşa'dır. Bk. **Osmanlı Müellifleri**, II, 190.
- 106 Fuad Köprülü, a.g.m., s. 357-359.
- 107 **Osmanlı Târihi**, IV/I, s. 182-186.
- 108 '**Âlem'ârây-i 'Abbâsî**, Tahran 1314, taş bas. yeni baskısı Tahran 1334; yazma nüshası Nuruosmaniye Ktp., nr. 3144. Tercümesi, Atatürk Ktp., M. Cevdet yazmaları, nr. 57.

yıl kadar sonra, Muharrem 1142 (Temmuz 1729) yılında İbrâhim Paşa'nın isteğiyle Müderris **Mehmed Nebih** tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. 1628 yılına kadar İran'da meydana gelen hadiseleri anlatan eser, Safevîler'in menşei konusunu ve özellikle Şah I. Abbas devrini (1587-1629) dakik, sahit ve mufassal bir şekilde vekayî'nâme tarzında ele alır. Safevîler'in Osmanlı, Şirvan, Türkistan ve Bâbur devletleri ile askerî ve siyasî münasebetlerinden bahsedilen eser ayrıca, bu devletlerin ve Safevî Devleti'nin hâkim unsurunu teşkil eden Türkler'in etnografya ve kültürlerine dair kıymetli mâlumat vermektedir. Özellikle Safevî-Osmanlı münasebetlerinin aydınlatılması konusunda, Osmanlı kaynaklarının eksikliğini tamamlamak bakımından emsâli arasında mümtaz bir yeri vardır.¹⁰⁹ Müellif, İran'da Farsça'nın yanında Türkçe'nin resmî dil olduğunu ve yazı dili olarak sarayda ve divânda kullanıldığını belirterek, birçok mütefekkir, edip ve şairin adlarını, eserlerini zikredip bunlardan bazılarında örnekler vermek suretiyle, o devirdeki Türk kültürünün mevkiinin görülmesine yardımcı olmaktadır.¹¹⁰

Mehmed Nebih tercüme koyduğu uzun mukaddimede, Sultan Ahmed ve İbrâhim Paşa'ya ayrı ayrı methiyede bulduktan sonra¹¹¹ tercümede takip ettiği usûl hakkında bilgiler vermiştir. Ona göre mütercim, tercüme ettiği eseri, tıpkı Hz. Peygamber'in kendisine gelen vahyi aynen naklettiği gibi, değiştirmeden ve azaltıp çoğaltmadan tercüme etmelidir. Mehmed Nebih, müellif Şii mezhebinden olduğundan, Ehl-i sünnet ve'l-cemaate muhalif tabirleri ve ifadeleri çıkardığını veya değiştirdiğini belirtmektedir.¹¹² Nitekim eserin sonraki sayfelerinden birisinde müellifin bir hatasını tashih için yazdığı derkenara şöyle başlamıştır. “Mütercim-i tarih efkâr-i ‘ibâd-i Hallâk-ı bî şebih ‘abd-i kalîlül-bizâ’a Mehmed Nebih mir’ât-ı hâl-i ‘ibârâta tevcih-i nazar-ı dakik eyledikte müstemi‘ân rivâyât-ı ahbâre bu vechile irâaet sûret-i vech-i vecih eder ki müellif-i evrâk Şi‘i-mezheb ve râfizi-mezâkûn sibâk u siyâk terkibinden kizb ü hizyan nümâyan ve müte‘ayyin ve kelâmları beyninde tenâküz-i sarîh mütebeyyendir...”¹¹³

Sultan III. Ahmed'in tercüme ettirdiği tarihi belli olmayan bir diğer çalışma **Muhammed Hamîdî** tarafından gerçekleştirilmiştir. Ortaçağ İslâm ve hıristiyan dünyasında ün yapan ve Aristoteles'e isnat edilen, Yuhannâ b. Bitrîk'in tercüme ettiği bilinen **Kitâbü's-siyâse fî tedbîri'r-riyâse**, diğer adıyla **Sırrü'l-Esrâr**, Sultan III. Ahmed'in emriyle kütüphane hocası **Muhammed Hamîdî** tarafından **Keşfü'l-estâr ‘an sırrı'l-esrâr**¹¹⁴ adıyla Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tıp, firâset ve astroloji gibi konulardan bahseden bu eser daha önce İslâm dünyasında büyük ilgi görmüştür.¹¹⁵

109 Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri I**, 1578-1590, İstanbul 1962, s. VI-VII.

110 Mirza Bâlâ, “İskender Bey Münşi”, **İA**, V/II, s. 1082-1083.

111 **Târîh-i ‘Âlem’ârây-i ‘Abbâsî**, vr. 2b-3a.

112 a. e., vr. 3b.

113 a. e., vr. 73b.

114 Nüshası, İstanbul Üniversitesi Ktp., Ty, nr. 6958, 95 varak.

115 M. Kaya, a. e., s. 294-296.

Macar asıllı olduğu için bazı Avrupa lisanlarına vâkıf olan ve Osmanlılar da matbaanın kurucusu olan **İbrâhim Müteferrika**, Avrupa'da yazılan eserler hakkında geniş bilgi sahibi olup, buralarda yazılan bazı önemli kitapları İstanbul'a getirterek tercüme etmiştir. Onun Lâle Devri'nde tercüme ettiği iki eser bulunmaktadır. Birincisi III. Ahmed'in emriyle tercüme ettiği **Mecmû'a-i hey'eti'l-kadîme ve'l-cedîde**,¹¹⁶ Hollandalı **Andreas Cellarius**'un **Atlas Coelestis** adlı Latince eserinden yapılmıştır. Tercüme 1733 yılında sona ermiştir. Müteferrika eseri basmak istemiş ise de buna muvaffak olamamıştır.¹¹⁷ Müteferrika'nın Zilhicce 1141 (Mayıs 1729) yılında bitirdiği bir diğer tercüme çalışması da İran tarihine aittir. Müteferrika, **Judasz Tadeusz Krusinski**'nin Latince kitabını, **Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidâm-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân**¹¹⁸ adıyla Türkçe'ye tercüme ederek Safer 1142'de (Ağustos 1729) basmıştır. Eser, 1500-1720 arası Safevî tarihini anlatmaktadır. Müteferrika, tercümenin basılmasına dair padişahın fermanı ile Sadrazam İbrâhim Paşa'nın bu husustaki arzını eserin mukaddimeden sonraki kısmına ilâve etmiştir. Mukaddimede padişaha ve sadrazama methiyede bulunarak kitabın tabı için Şeyhülislâm Abdullah Efendi'den fetva aldığını belirtir. Orada ayrıca matbaada bastığı diğer kitaplar hakkında bilgi verdiği gibi tercüme ettiği eser ve müellifi hakkında da kısa bir açıklama yapar.

Bu dönemin tercüme faaliyetleri içinde ortaya konulan diğer bir eser de, Kazasker Feyzullah Efendi'nin Sultan Ahmed Dârüşşifâ'sı tabiplerinden Ebû'l-Feyz Mustafa b. Ahmed'e (ö. 1744) tercüme ettirdiği **Nüzhetü'l-ebdân fî Tercümet-i gâyeti'l-itkân**'dır.¹¹⁹ Genel tıbbıa ait olan bu eser IV. Mehmed zamanında hekimbaşı olan Sâlih b. Nasrullah'ın (ö. 1669) **Gâyeti'l-itkân fî tedbîr-i bedeni'l-insan** adlı Arapça kitabının tercümesidir. Hekimbaşı Hayâtîzâde Efendi'nin talebelerinden olan Mustafa b. Mehmed, eserin tercümesini ona bazı ilâveler de yaparak 1728 yılında tamamlamıştır. Mustafa b. Mehmed'in ayrıca **Tercüme-i akrâbâzîn** adlı bir tercümesi bulunmaktadır.¹²⁰

I. Mahmud döneminde (1733'te) şeyhülislâm olan ve **Aynî Tarihi**'nin tercüme heyetinde bulunan İshak Efendi'nin (ö. 1734) Lâle Devri'nde yaptığı iki tercüme çalışması daha vardır. Bunlardan birincisi Kâdî İyâz'ın meşhur hadis-siyer kitabı **Şifâ-i şerîf**'inin tercümesi olan **el-İstîşfâ fî tercümeti's-şifâ**'dır.¹²¹ Osmanlı medreselerinde Arapça olarak önceden beri okutu-

116 Nüshası, Askeri Müze Ktp., nr. 5203.

117 Adıvar, a. e., s. 172-173.

118 Nüshaları: Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1119 ve Yazma Bağışlar, nr. 2415; Türk Tarih Kurumu Ktp., nr. 649.

119 Nüshası, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 2488; İstanbul Üniversitesi Ktp., Yıldız, Tıp 225.

120 Uzunçarşılı, **Osmanlı Târîhi**, IV/II, s. 528-9; Osman Şevki, **Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Târîhi** (nşr. İ. Uzel), Ankara 1991, s. 204; Aykut Kazancıgil, "Osmanlılar'da Bilim ve Teknoloji", **Osmanlı Ansiklopedisi**, VII, 171.

121 Eserin nüshaları, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 397; Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, nr. 44 ve 45; Arkeoloji Ktp., nr. 93.

lan bir hadis-siyer kitabı olan tercümenin önsözünde İshak Efendi, eseri Damad İbrâhim Paşa vasıtasıyla Sultan III. Ahmed'e sunmuştur. İshak Efendi'nin diğer çalışması, **Bustânü'l-‘ârifin Tercümesi** olarak bilinen fakat kendisinin **el-Kasrû'l-metîn** adını verdiği, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin **Bûstânü'l-‘ârifin** isimli İslâmî edep, erkân ve mev'ize kitabının tercümesidir.¹²² İshak Efendi 1725 yılında tamamladığı tercümesini Sadrazam İbrâhim Paşa'ya takdim etmiştir.¹²³

İshak Efendi gibi **Aynî Tarihi**'nin tercüme heyetinde bulunan ve daha sonra (1748'de) şeyhülislâm olan Kara Halilzâde Mehmed Said Efendi'nin de ayrıca yaptığı iki tercüme vardır. Halilzâde önce **İbn-i Zeydûn Risâlesi** diye meşhur olan Ahmed b. Abdullah Hârezmî'nin (ö. 1070) edebî eserini **Tercüme-i Şerhi'l-‘Uyun fi Şerhi Risale-i İbn Zeydûn** ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir. Bundan başka Mehmed b. Zafer el-Mekkî tarafından 1159'da Sicilya'da telif edilmiş olan **Silvanü'l-mutâ fi udvani't-tibâ** adındaki tarihî, ahlâkî menâkıb ve hikâyeleri bir araya getiren edebî eseri de Türkçe'ye tercüme etmiştir. Her iki eser de matbudur.¹²⁴

Sultan III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın bir taraftan yeni eserler tercüme ettirirken, bir taraftan da yarım kalmış tercümelemleri tamamlatma gayreti içinde olduklarını görmekteyiz. **Habîbü's-siyer**'in tercüme heyeti içinde yer alan devrin yaşlı şairlerinden olan Süleyman Nahîfî (ö. 1738-9), daha önceden başladığı fakat bir süreden beri ara verdiği **Mesnevî** tercümesine, sultanın ve sadrazamın ısrarlı istekleri üzerine tekrar başlamış ve bitirmiştir. **Mesnevî** tercümesi, Mevlâna'nın tanınması ve okunması açısından devrin mühim hadiselerinden sayılır.¹²⁵ Nahîfî tercüme ettiği **Mesnevî**'ye yazdığı önsözde eseri Sadrazam İbrâhim Paşa'ya ithaf eder.¹²⁶ Nahîfî'nin ayrıca bir de **Kaside-i Bürde Tercümesi** bulunmaktadır.¹²⁷

Damad İbrâhim Paşa tarihe dair bazı kitapları tercüme ettirmenin yanında Türkçe yazılmış olan tarih kitaplarını da ortaya çıkarmaya gayret etmiştir. Bunların başında XVI. yüzyılın ikinci yarısında (1563-1600) Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadî tarihi, merkez, taşra, ilmiye ve askerî teşkilâtlarının işleyişi konularında önemli bilgiler ihtivâ eden, genellikle müşâhedelere dayanan ve birçok yerde olayların perde arkasına ışık tutarak kaleme alınmış, bütün kıymetine rağmen uzun süre gereken ilgiyi görememiş olan **Selânikî Ta-**

122 Eserin nüshası bulunamamıştır.

123 Sâlim, **Tezkire-i Sâlim**, İstanbul 1315, s. 68; Fındıklılı İsmet, **Tekmiletü'ş-Şakayık**, s. 85; **Osmanlı Târîhi**, IV/II, s. 471; M. N. Doğan, “Şeyhü'l-islâm İshak Efendi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XXVI, 1993, İstanbul 1993, s. 252-254; Hanîfzâde Ahmed, a.g.e., s. 545.

124 Uzunçarşılı, **Osmanlı Târîhi**, IV/II, s. 480.

125 Ülken, a. g. e., s. 341.

126 Mevlânâ, **Mesnevî-î Şerîf** (haz. Âmil Çelebioğlu), İstanbul 1967, I, 5; **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 780; Ali Cânib, “Süleyman Nahîfî”, **Hayat**, nr. 22 (1927), s. 425.

127 Nüshası için bk. Atatürk Ktp., M. Cevdet Yazmaları, nr. 212.

rihi gelmektedir. Eseri okuyup beğenen İbrâhim Paşa, önce Sultan III. Ahmed daha sonra kendisi ve yakınları için bir çok nüsha istinsah ettirmiştir.¹²⁸

C. III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın Teşvikiyle Telif Edilen Eserler

Osmanlı tarihinde daha ilk dönemlerden itibaren sultanların ve devlet adamlarının ulemâ ve şuarâyı himaye ettikleri ve onları eser yazmaları için teşvik ettikleri bilinmektedir. Meselâ Lâle Devri'nden önce sadrazam olan Şehid Ali Paşa, İstanbul'da bir kütüphane açmış ve döneminin ilim adamlarını himaye ederek eser yazmalarını teşvik etmiştir. Bu ilim geleneği İbrâhim Paşa'nın sadâretinde de devam etmiştir. İbrâhim Paşa'nın önceliklerden farkı, tercüme çalışmaları için ulemâyı bir araya toplayarak sistemli bir faaliyet gerçekleştirmesidir. Lâle Devri'nde yapılan tercüme çalışmalarını ele aldığımız bu incelemede, tercüme edilen eserlerin yanında III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın teşvikleriyle telif edilen eserleri de zikrederek dönemin ilmi ve kültürel faaliyetlerini bir bütün olarak göstermek, bu dönemi daha iyi değerlendirebilmek için faydalı olacağı kanaatindeyiz. İbrâhim Paşa, zamanındaki çeşitli olayların veya eğlence faaliyetlerinin yazıya geçmesi için ulemâ ve şuarâdan çeşitli kimseleri teşvik etmiştir. Dönemin önde gelen şairlerinden olan ve aynı zamanda **Müneccimbaşı Tarihi** ve **Aynî Tarihi**'nin tercüme heyetleri arasında bulunan Keçecizâde Seyyid Hüseyin Vehbî Efendi'ye **Surnâme** ve **Sulhiyye** adlarında yazdırdığı iki eser bu cümledendir.

Surnâme-i Vehbî¹²⁹ adı ile telif edilen meşhur ve mensur eser, Sultan III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Beyazıt'ın sünnet düğünlerini ve Sultan Mustafa'nın kızı Ayşe ile Eğriboz Muhafızı İbrâhim Paşa'nın ve Emetullah Sultan ile Osman Paşa'nın 1719 senesinde yapılan meşhur düğünleri fasıl fasıl bütün teferruatıyla tasvir eder. Eserin ilk kısımlarında manzum bölümler de bulunan **Surnâme**, XVIII. yüzyıl başlarında İstanbul'un büyük düğünlerinde yapılan renkli ve çok hareketli ziyafet, eğlence ve oyunları, çevrenin hususiyetini, âdetlerini, geleneklerini gösteren ve tarihi değer taşıyan tasvirlerle süslüdür. Eserin mukaddimesinde Sultan III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'ya uzunca bir methiyye bulunmaktadır. İbrâhim Paşa bu eserin etraflıca kaleme alınması için mesnevi tarzında yazılmasını özellikle istemiştir.¹³⁰

İbrâhim Paşa'nın Vehbî'ye yazdırdığı diğer eser Pasarofça antlaşması (21 Temmuz 1718) ile ilgilidir. **Sulhiyye-i Vehbî**¹³¹ adı ile kaleme alınan bu

128 B. Kütükoğlu, "Selânikî", **İA**, 351; Selânikî Mustafa Efendi, **Târih-i Selânikî** (haz. Mehmed İpşirli), İstanbul 1989, s. VII, XXV.

129 **Sûrnâme-i Vehbî**: nüshaları için bk. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 223; İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 11, 1607, 3035, 3974; Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. 147.

130 Ali Cânib, "Seyyid Vehbî", **Hayat**, nr. 16 (1927), s. 302; Vehbî'nin ayrıca **Hadis-i Erba'în** tercümesi bulunmaktadır. Ancak bu tercümenin yapıldığı tarih belli değildir. Bk. **Resimli Türk Edebiyatı Târihi**, II, 750.

131 Eserin nüshaları: Süleymaniye Ktp., Es'ad Efendi, nr. 3655/1; Millet Ktp., Pertev Paşa, nr. 473/1; Hüseyin Paşa Ktp., nr. 385/3.

eser Varadin mağlubiyetinden sonra henüz şikk-ı sâni defterdarı olan İbrâhim Paşa'nın Avusturya ile yaptığı antlaşmayı ve dolayısıyla onun ilmî kudretini ve idarî ehliyetini bildirir ve metheder.¹³² İbrâhim Paşa diğer yandan **İslahat Takriri** adlı bir risâle yazdırarak padişahu Pasarofça Antlaşması'nı yapmağa teşvik etmek istemiştir. Müellifi belli olmayan ve muhayyel bir mü-lâkat şeklinde yazılan bu **Takrir**, İbrâhim Paşa vasıtasıyla padişaha takdim edilmiştir. **Takrir**'de ayrıca, ordu ve idarede esaslı bir ıslahat yapılmazsa başarılı olmanın ve memleketi sulhte tutmanın kabil olamayacağı padişaha telkin edilmektedir.¹³³

D. Lâle Devri'nde Yapılan Diğer Tercümeler ve Damad İbrâhim Paşa'ya İthaf Edilen veya Sunulan Eserler

Lâle Devri'nin meşhur şair ve âlimlerinin yapmış olduğu fakat tarih itibarıyla ne zaman yapıldığı belli olmayan bir çok tercüme eser bulunmaktadır. Tercümeler için teşkil edilen heyette de bulunan devrin ulemâ ve şuarâsının yaptığı diğer ferdi tercümeler şunlardır:

Damad İbrâhim Paşa'nın gözdelelerinden ve musâhiplerinden olan ve devrin 'melikü's-şu'arâsı' sayılan Osmanzâde Tâib'in (ö. 1724), İbrâhim Paşa'nın teklifi ile meydana koyduğu, telif ve tercüme bir çok risâlesi bulunmaktadır.¹³⁴ **Ahmedü'l-âsâr fi tercemeti meşâriki'l-envâr**, III. Ahmed'in emriyle yaptığı bir hadis kitabı tercümesidir. Diğer tercümesi **Ahlâk-ı Ahmedî**, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin **Ahlâk-ı Muhsinî** adlı eserinin tercümesi ve hülâsasıdır. **Telhîsu mehâsini'l-edeb** adlı eseri ise, Tarihçi Gelibolulu Mustafa Âli'nin, Ebû Osman b. Câhiz'in **Minhâcü's-sülûk ilâ edebi sohbeti'l-mülûk** adlı eserinden **Mehâsinü'l-edeb** adıyla tercüme ettiği kitabın dilinin sadeleştirilmesiyle yapılan bir hülâsasıdır. Tâib, bu tercümeyi İbrâhim Paşa'ya sunmuştur. Osmanzâde Tâib'in ayrıca Sultan III. Ahmed'e sunduğu, **Telhîsü'n-nesâyih** ile, **Kelîle ve Dimne**'nin çeviri ve özetlemesiyle meydana getirdiği **Simârü'l-esmâr** adlı iki eseri daha vardır.¹³⁵ Osmanzâde Tâib'in tercümelerinden başka İbrâhim Paşa'ya sunmuş olduğu **Hadîkatü'l-mülûk** adlı, Sultan II. Mustafa'ya kadar olan Osmanlı padişahlarının hal tercümelerini veren bir eseri daha bulunmaktadır.¹³⁶

Dönemin meşhur şairlerinden olan Mirzazâde Sâlim Efendi'nin (ö. 1743)

132 Ali Cânib, "Seyyid Vehbi", **Hayat**, nr. 16 (1927), s. 302; **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 750.

133 F. Reşit Unat, "Ahmed III. Devrine Ait Bir İslahat Takriri", **Târih Vesikaları**, I/1-6, s. 107-121. Nüshaları: Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 2083, 2084.

134 Ali Cânib, "Teceddüdperver Vezirlerden: İbrâhim Paşa", **Hayat**, nr. 5 (1926), s. 91.

135 M. Yatman, **Osman-Zâde Tâib Divân'ından Seçmeler**, Ankara 1989, s. 14-15; **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 749; M. İsen, **Gelibolulu Mustafa Âli**, Ankara 1988, s. 18; **Osmanlı Târîhi**, IV/II, s. 608.

136 Eser, **Tuhfetü'l-mülûk** adıyla 1887'de Mustafa Hâşim Bey'in zeyli ile birlikte tabedilmiştir. Bk. Yatman, **Osman-Zâde Tâib Divân'ından Seçmeler**, s. 14.

Aynî Tarihi'nin ilk bölümünün tercümesinden başka **Akayid-i İmam Tahâvî** adlı tarihi belli olmayan bir tercümesi daha bulunmaktadır.¹³⁷

Damad İbrâhim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde ve daha önce, dönemin âlim ve şairleri yazdıkları bazı eserleri kendisine ithaf etmişlerdir. Şair Safâyî Efendi (ö. 1725), 25 yıl önce başladığı ve 1719 yılında tamamladığı **Safâyî Tezkiresi**'ni İbrâhim Paşa'ya daha şıkk-ı sâni defterdarı iken sunmuştur.¹³⁸ Damad İbrâhim Paşa devrinde yazılan ve onun tarafından iltifat gören bir diğer tezkire, Seyyid İsmâil Belîğ Efendi'nin (ö. 1729) **Güldeste-i Riyâz-ı İrfân** isimli Bursa şairleri **Tezkiresi**'dir.¹³⁹ Belîğ eserin müsveddelerini bizzat İbrâhim Paşa'ya sunmuş ve Paşa da eseri çok beğenerek temize çekilmesini istemiştir.¹⁴⁰ Eserin İbrâhim Paşa tarafından beğenilmesinden cesaret alan Belîğ, 1726'da da **Nuhbetü'l-âsâr li zeyl-i zübdetü'l-eş'âr**¹⁴¹ adıyla, Kafzâde Fâzî'nin **Zübdetü'l-eş'âr** adlı tezkiresine bir zeyl yazmıştır.¹⁴² Belîğ, **Gül-i Sadberg** adlı, yüz hadisin birer beyitle açıklanmasından ibaret olan eserini, İbrâhim Paşa'nın beğenerek kendisini hacca göndermesi ümidiyle kaleme almıştır.¹⁴³ Dönemin en önemli tezkiresi sayılan ve Mirzazâde Sâlim Efendi'nin (ö. 1743) kendi adıyla anılan **Sâlim Tezkiresi** de Sadrazam İbrâhim Paşa tarafından takdir edilen eserlerdendir.¹⁴⁴ Sâlim, tezkirenin önsözünde Lâle Devri'nin üç önemli şahsiyeti olan III. Ahmed, Damad İbrâhim Paşa ile Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'yi uzun uzun methetmiştir. Eseri 1722'de Sadrazam İbrâhim Paşa'ya takdim etmesi üzerine İstanbul kadılığına tayin edilmiştir. Ancak bir süre sonra bu görevinden alınmış mâzul bir halde iken **Aynî Tarihi**'nin I. cildinin tercümesi görevi ile vazifelendirilmiştir. Daha sonra da Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir.¹⁴⁵

İbrâhim Paşa'ya sunulan bir diğer eser de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (ö. 1732) **Sefâretnâme-i Fransa** adlı kitabıdır. Çelebi, resmi görevle gittiği Paris seyahati esnasında gördüklerinden başka bütün Paris ve Fransa hatıralarını, zevkli ve bilgi verici surette kaleme alarak resimli bir taktırir halinde III. Ahmed'e ve Damad İbrâhim Paşa'ya sunmuştur.¹⁴⁶ İbrâhim

137 Ö. F. Akün, "Sâlim", **İA**, X, 133.

138 **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 787; A. S. Levend, **Türk Edebiyatı Târîhi**, Ankara 1984, I, 307-308; H. İpekten, **Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şu'ara Tezkireleri**, Erzurum 1988, s. 130-133.

139 **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 788.

140 A. S. Levend, **Türk Edebiyatı Târîhi**, I, 408; A. Abdülkadiroğlu, **Belîğ**, Ankara 1988, s. 10-13.

141 Nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 1182.

142 **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 788; A. S. Levend, **Türk Edebiyatı Târîhi**, I, 316-320; Abdülkadiroğlu, a. e., s. 15-18.

143 Abdülkadiroğlu, a. e., s. 19.

144 **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 788-789.

145 A. S. Levend, **Türk Edebiyatı Târîhi**, I, 311-312; İpekten, a. e., s. 135-137.

146 **Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefâretnâmesi**, (haz. A. Uçman), İstanbul 1975, s. 5-8; F. R. Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnameleri**, Ankara 1987, s. 53-58; **Resimli Türk Edebiyatı Târîhi**, II, 792.

Müteferrika da **Târîh-i Seyyah** adlı eserini İbrâhim Paşa'ya ithaf etmiştir.

Netice olarak Lâle Devri ile başlayan barış ve huzur ortamı ile birlikte oldukça yoğun bir kültürel ortama girilmenin yanında kesif bir ilmî faaliyetin de başlamış olduğu ve bunun neticesinde onüç sene gibi kısa bir devreye onlarca telif ve tercüme eser sığdırıldığı açıkça görülmektedir. Telif faaliyetlerinin yanında farklı bir şekilde yürütülen tercüme çalışmaları ile Osmanlı tarihinde ilk defa sistemli bir tercüme hareketi yaşanmıştır. Bu dönemden önce ve sonra da devlet ricali tarafından çeşitli eserlerin tercüme ettirildiği bilinmektedir. Ancak bu dönemin farklılığı III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın bu tercüme faaliyetininin daha süratli yürütmesi için heyetler teşkil ettirmeleridir. Hususiyile İbrâhim Paşa'nın bu faaliyetleri sürdürmede büyük bir gayreti göze çarpmaktadır. **Târîh-i 'Âlem'ârây-i 'Abbâsî** adlı Farsça eseri tercüme eden Mehmed Nebih İbrahim Paşa'nın bu gayretini mukaddimede şu cümleyle ifade etmektedir: “İbrâhim Paşa hazretleri bu ilm-i şerif müellefat ve musannefatına râğbet etmekle lisân-ı Arabî ve Farisî'den nice nüsha-i mu'tebereyi zebân-ı Türkî üzere tercüme ettirip fevâidini tetmim ve avâidini ta'mim ile her biri yâdigâr-ı rûzgâr bir eser-i celîlü'l-îtibar ve bais-i zikr-i cemil ve dua-yı padişah-ı gerdun-iktidar olmuştur”.¹⁴⁷ Gerçekten İbrâhim Paşa bir çok kıymetli kitabın tercümesini sağlayarak Türk kültürüne kazandırmayı hedeflemektedir. Yine Mehmed Nebih, İbrâhim Paşa'nın eseri için tercüme ettirdiğini şu cümlelerle ifade etmektedir: “bu muhaddere-i **'Âlem'ârây-ı** mehâsin-tıraz lâyık değildir ki yalnız kâbâ-yı acemâne ile ihtizaz edip meclây-ı ebniye-i 'âlemde 'arz-ı cemâl-i hâl ederek libâs ile kalsun ba'de'l-yevm fi külli cedîdin lezzetün cedîdetün muktezâsı üzere libâs-ı cedîd-i sündüs târ-ı Rûmiyane ile cilve künân-ı sâfâ-bahş-ı 'âlemiyân olsun deyü Türkî lisan ile tercüme olunmak üzere fermân-ı cihân-mutâ' şerefbahş-ı sudûr olmağın”.¹⁴⁸

İbrâhim Paşa'nın on üç seneye yakın süren sadâreti esnasında değişik li-sanlardan ve farklı konulardan on kadar eser tercüme edilmiştir. Paşa bir taraftan başka dillerde yazılmış kıymetli eserleri Türkçe'ye kazandırırken, öte taraftan da dönemin önemli olaylarını kaleme almaları için yakınındaki âlim ve şairleri teşvik etmekteydi. Ayrıca daha önceden başlanmış ve yarım kalmış olan çalışmaların tamamlanmasını da temin etmeğe gayret ediyordu.

İbrâhim Paşa'nın sadrazamlığı devrinden önce devletin bütün kademelelerinde sık sık değişiklik olmasına karşılık 1718 tarihinden sonra sadâret, meşihat, kaptan-ı deryâlık, yeniçeri ağalığı, nişancılık, sadâret kethüdâlığı, defterdarlık gibi belli başlı memuriyetler yanında, birçok tali memuriyetlerde de çok az nasb ve tayin yapılmıştır. Nasb ve tayinler daha ziyade valiler arasında olmakta ve bu makamda bulunan kimseler sık sık yer değiştirilmekte idiler.¹⁴⁹ İlmiye rütbelerindeki makamların uzun süre belli şahıslar elinde bu-

147 Mehmed Nebih, **Târîh-i 'Âlem'ârây-i 'Abbâsî**, Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. O57, vr. 2b-3a.

148 a. e., vr. 3a-3b.

149 Münir Aktepe, **Patrona İsyanı** (1730), İstanbul 1958, s. 107.

lundurulması, sırada bekleyen ilmiye mensupları arasında ciddi huzursuzluklara sebep olmaktadır. İbrâhim Paşa'nın sadâretinin sonlarına doğru, hususiyile küçük dereceli memuriyetler arasında bu huzursuzluk daha fazla hissediliyordu. İbrâhim Paşa ise, bütün bu hadiseleri, her zaman büyük bir gayeye sebebiyet verecekleri düşünülebilen ilmiye ricâline, çeşitli vesilelerle bol miktarda para vermek ve ihsanlarda bulunmak suretiyle teskine, bertaraf etmeye çalışmış ve belli bir dereceye kadar da muvaffak olmuştur.¹⁵⁰ İçlerinde mâzul müderris ve kadıların bulunduğu elli kadar ulemâ ve şaire telif ve tercümeler bahanesiyle çeşitli in'âm ve ihsânlarda bulunulması, bir bakıma gayri memnun bir ulemâ grubunun bir şekilde memnun edilmesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim Mirzazâde Sâlim tercüme ettiği kısmın önsözünde "kitâb-ı müstetabı tercüme olunması erbâb-ı devlete bir ziyafet ve hizmet-i tercemesiyle şerefyâb olan ve âcizlerine dahi bu bahane ile in'âm ve ihsâna bir vesile olsun için"¹⁵¹ demektedir. Tercüme heyetlerinin içinde bulunan zatların bir kısmının İbrâhim Paşa'nın yakınları olması, tercümelerin sadece ulemâyı teskin ve memnun etme gibi maksatlarla yapılmamış olabileceğine dair ipuçlarıdır. Ancak İbrâhim Paşa'nın 13 seneye yaklaşan sadâretinin fazla uzamışlığı, sadâret ihtirası ve beklentisi içinde olan birçok devlet adamını ve hatta kendisinin meşihat makamına getirdiği Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullâh Efendi gibi çok yakınlarının dahi zamanla aleyhine dönmesine sebep olmuştur. Nitekim 1730 yılındaki isyanda, uzun zamandan beri ikbale erişmekten mahrum kalan insanların önemli bir rolü olmuştur.¹⁵²

İbrâhim Paşa'nın tercüme edilecek eserlerin seçiminde nasıl bir yol izlediğini, tercüme için seçilen eserlere bakarak tesbit etmek mümkün gözükmemektedir. İlk olarak tercümesine başlanan ve on senede hitama eren **Müneccimbaşı Tarihi**'nin tercüme edilmesi, İbrâhim Paşa'nın bir sohbetinde bu eserin bahsini duyması ve eseri beğenmesi üzerine gerçekleştirilmiştir. **Aynî Tarihi**'nin tercümesi de, eserin bir zatın metrukatı arasında çıkması ve kendisine takdim edilmesi neticesinde meydana konmuştur.

Diğer yandan yapılan tercümeler için seçilen eserlerin çoğunun tarihe dair olması da birtakım soruları akla getirmektedir. Meselâ her ikisi de birer umumî tarih kitapları olan **Aynî Tarihi** ile **Müneccimbaşı Tarihi**'nin tercüme edilmesi iki türlü izah edilebilir. Bilindiği gibi **Müneccimbaşı Tarihi** 1720 yılında tercüme edilmek üzere Nedîm'in başkanlığındaki bir heyete sipariş edilmiş iken 1725 yılında **Aynî Tarihi**, içinde Nedîm'in de bulunduğu ikinci bir heyete havale edilmiştir. **Müneccimbaşı Tarihi** Hz. Adem'den başlayıp 1673 yılına kadar, **Aynî Tarihi** ise 1402 yılına kadar meydana gelen hadiseleri anlatan bir dünya tarihidir. Her ne kadar **Aynî Tarihi** ihtiva ettiği bilgiler açısından **Müneccimbaşı Tarihi**'nden daha mufassal ise de bahsedilen konular itibarıyla birbirlerinden ayrı değildirler. Bu noktadan bakıldığında **Müneccimbaşı Tarihi**'nin tercümesi yapılırken ikinci bir umumî

150 Aktepe, a. e., s. 120.

151 Sâlim, 'İkdü'l-cümân, vr. 3a.

152 Aktepe, a. e., s. 130.

tarihe ihtiyaç hissedilmemeliydi. Belki **Müneccimbaşı Tarihi**'nde bulunmayan kısımların tercüme edilmesi ile ihtiyaç duyulan bilgiye kolayca ulaşmak mümkündü. Ancak bu yapılmayıp yirmi kadar cildi ihtiva eden ikinci bir eserin tercüme edilmesi bir kısım ulemâyı meşgul ve memnun etme maksadı olduğu ihtimalini düşünmeye sevk etmektedir. Diğer bir izah ise Nedîm'in başkanlık ettiği heyete tevdi edilen eserin tercümesinin çok ağır ilerlemesi üzerine **Aynî Tarihi**'nin tercümesine yönelmiş olunmasıdır. Ancak her iki izahın tamamen kabul edilmesi için yeteri kadar bilgiye sahip değiliz. Öte taraftan biri 1523, diğeri 1628 yılına kadar İran tarihini anlatan **Habîbü's-siyer** ve **Târih-i 'Âlem-ârâ** adlı iki tarihin heyetler tarafından, 1500-1720 arası Safavî tarihini anlatan **Târih-i Seyyâh**'ın da İbrahim Müteferrika tarafından tercüme edilmesi de bu şekilde değerlendirilebilir.

Tercümelerin ilmî açıdan değerlendirilmesi yapıldığında göze çarpan birinci husus, tercüme ile asıl nüsha arasında önemli farklılıkların olmasıdır. En büyük farklılık bazı eserlerin tercümesinde ihtisar yolunun takip edilmesidir. Mütercimler yer yer bu hususu işaret ederek eserlerin tercümesinde ihtisar yoluna gittiklerini kendileri de belirtmişlerdir. Ancak bu işin belli bir nizam dahilinde olmaması sebebiyle olaylar bazan anlaşılamayacak kadar çok kısaltılmış, bazan da tamamen atlanmıştır. **Aynî Tarihi**'nin tercümesinde olduğu gibi asıl nüshadaki eksikliklerin de bu ihtisarda rol oynadığı anlaşılmaktadır. Metni eksik tercümenin yanında olayı istediği gibi tercüme etme veya eksik metni tamamlama gibi usullere de rastlanılması her mütercimmin, tercüme ettiği nüshada oldukça geniş bir tasarruf hakkına sahip olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Özellikle heyet tarafından tercüme edilen eserlerde rastlanılan bu hadisenin mütercimden mütercime farklılık arzettiği de görülmektedir. Osmanlılar'ın dinî ve siyasî düşüncelerine uygun düşmeyen kısımların mütercimler tarafından değiştirilmesi veya terkedilmesi, dönemin ulemâ ve devlet ricâli arasında, bu muhalif bilgiler ihtiva eden eserlerin aynen tercümesinin henüz uygun olmadığını göstermektedir. Tercümelerde rastlanılan bu tür eklemeler veya çıkarmalar mütercimlerin zihniyetini ve tercüme faaliyetlerinde takip edilen o zamanki usûlü yansıması bakımından önemlidir. Diğer taraftan asıl nüsha ile tercüme arasındaki bu tür farklılıklar, yapılan çalışmaların ilmî kıymetini göstermesi bakımından da kayda değerdir.

Bütün eksik ve hatalı yanlarına rağmen Lâle Devri'nde yapılan bu tercüme faaliyetinin çok büyük bir kültürel önemi bulunmaktadır. Zira tercüme edilen eserlerin bir kısmının çok kısa aralıklarla tab edilmesi, bir kısmının ise asıl metinlerinin dünyanın değişik yerlerinde halen neşredilmekte olması, eserlerin değerini ve seçimlerindeki isabeti göstermektedir. Daha XVIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki bu tercüme faaliyetinde seçilen eserlerin öneminin o zamanda farkına varılmış olması, İbrâhim Paşa'nın ileri görüşlülüğünü göstermesi açısından da dikkate şayandır.